

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ДОНЕЦЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ім. ШЕВЧЕНКА
УКРАЇНСЬКИЙ КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ ЦЕНТР

ПІРКО В. О.

ЗАСЕЛЕННЯ ДОНЕЧЧИНИ У XVI-XVIII СТ.
(КОРОТКИЙ ІСТОРИЧНИЙ НАРИС І УРИВКИ З ДЖЕРЕЛ)

Друкується за рішенням Вченої ради історичного факультету
Донецького національного університету.

Донецьк
Східний видавничий дім
2003

ББК Т 3 (4 УКР - 4 ДОН)

П 332

Пірко В.О. Заселення Донеччини у XVI-XVIII ст. (короткий історичний нарис і уривки з джерел) / Український культурологічний центр. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2003. – 180 с.

ISBN 966-7804-56-9

В монографії вперше в історико-краєзнавчій літературі на базі зібраних в архівах України та Росії документів простежується хід заселення сучасної Донеччини в XVI-XVIII ст. Особлива увага звернена на будівництво місцевих міст, їх зовнішній вигляд та функціональний характер. Як доказ неупереджених висновків про хід заселення краю та етнічний склад його населення автор подає уривки з найбільш важливих документів.

Книга розрахована на краєзнавців, викладачів вищих навчальних закладів, учителів історії, зокрема тих, що ведуть факультативні заняття з історії регіону.

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор М.Є.Беспалов,
кандидат історичних наук, доцент Н.Р.Темірова

***Видання здійснено за підтримки
Фундації Івана Багряного***

ISBN 966-7804-56-9

© Пірко В.О., 2003
© Макет, "Східний
видавничий дім", 2003

ЗМІСТ

Вступ.....	2
Розділ I. Залюднення Середнього Подонців'я в XVI – першій половині XVII ст.....	5
Розділ II. Міграційні процеси в Україні й заселення Подонців'я в другій половині XVII – на початку XVIII ст.	20
Розділ III. Заселення Подонців'я в середині XVIII ст.	44
Розділ IV. Зміни в залюдненні Донеччини в останній чверті XVIII ст.	75
Висновки.....	96
Посилання та примітки.....	100
Список використаних джерел та літератури.....	105
Додаток.....	112
Список скорочень	180

ВСТУП

Майже 33 роки мої наукові пошуки тісно переплелися з історією Донеччини. Основною причиною цього стало зачислення мене восени 1968 р. до складу авторського колективу по написанню історії міст і сіл Донецької області. Робота велася уже протягом п'яти років і знаходилась на завершальній стадії. Завдання полягало в доопрацюванні нарисів з історії населених пунктів, написаних вчителями, працівниками культури, здебільшого краєзнавцями-аматорами. Тоді мене здивувала не тільки відсутність у більшій частині нарисів, зокрема з історії сіл, конкретних відомостей про час їх заснування, але й посилань на архіви, особливо за початковий період заселення так званого "Дикого поля" постійним населенням. Оскільки це був завершальний етап роботи над україномовним виданням тома "Історія міст і сіл УРСР. Донецька область"¹, а закріплений за мною нарис міста Ясинуватої не вимагав детального вивчення зазначеного періоду, то я обмежився вивченням джерел місцевих обласних (державного та партійного) архівів, архівів підприємств міста, управління Донецької залізниці. В останньому було виявлено чимало мало-відомих документів з історії Донецької залізниці. Опрацьовані мною матеріали виявилися достатніми, щоб охарактеризувати не тільки початковий етап розвитку нинішнього міста Ясинуватої як залізничної станції на споруджуваній Д.Юзом колії, що з'єднала в 1872 р. металургійний завод Новоросійського товариства з загальноросійською залізницею – Москва-Харків-Азов, але й подальший його розвиток у ХХ ст.

Після схвалення головною редакцією підготовленого мною у співавторстві з ясинуватським учителем М. Проданом нарис у м. Ясинуватої я став більш уважно вивчати літературу, щоб виявити, в яких архівах можуть зберігатися матеріали з історії регіону XVI-XVIII ст. На підставі вивченої літератури визначився з основними архівами і наприкінці 1974 р. попросився на стажування до Московського державного університету з метою не тільки вивчення педагогічного досвіду професорів історичного факультету, зокрема широковідомих на той час джерелознавців акад. І.Д.Ковальченка, професорів А.В.Мілова та А.В.Муравйова. Останньому я щиро вдячний за поради в освоєнні російської писемності XVI-XVIII ст.

У період стажування познайомився з провідними дослідниками історії Росії цього періоду з Інституту історії СРСР АН СРСР, зокрема з докторами історичних наук О.О.Дружиніною, Я.Є.Водарським, В.М.Кабузаном, К.О.Індовою та багатьма іншими, що працювали над вивченням тих чи інших проблем історії Росії феодального періоду, в тому числі й нашого регіону.

Особисті зустрічі з цими прекрасними дослідниками і доброзичливими людьми, їхні поради, участь у роботі всесоюзних аграрних симпозиумів, що проводилися під їх керівництвом у провідних центрах з вивчення аграрної історії Східної Європи, історичної демографії, сприяли виявленню та опрацюванню архівних матеріалів з історії Донбасу XVI-XVIII ст. Пошуки джерел з історії регіону велися в архівах Москви, Ленінграда, Воронежському і Ростовському обласних архівах Росії, Центральному історичному архіві України в м. Києві, Харківському, Дніпропетровському, Одеському і Миколаївському обласних архівах. Протягом понад чверть століття вдалося зібрати чималий фактичний матеріал. Сприяло цьому й те, що у 80-х рр. можна було замовляти мікрофільми документів центральних архівів по міжархівному абонементу й користуватися ними у місцевому архіві. Тому частина найбільш важливих відомостей з опрацьованих у той час таким способом документів зберігається нині в Донецькому обласному державному архіві.

По мірі опрацювання архівних матеріалів здебільшого писались і публікувались статті, тези виступів на різного рівня конференціях, брошури (методичні поради) для учителів шкіл з вивчення історії краю в школі, монографії та збірники документів, які частково включені до списку джерел та літератури цієї книги.

Активна робота у 80-90-х рр. над проблемою сприяла залученню до неї студентів, а згодом і аспірантів. Серед них найбільш інтенсивно працювали в центральних архівах А.В.Гедьо, дисертаційна робота якої була присвячена грекам Приазов'я XVIII-XIX ст. На базі кандидатської дисертації вона вже підготувала й опублікувала книгу "Джерела з історії греків Північного Приазов'я"². Соціально-економічному розвитку регіону присвятила свою дипломну роботу, а згодом і кандидатську дисертацію М.А.Панфьорова³, мандрівним запискам академіка Й.А.Гільденштедта – Н.О.Никифорова⁴. Вважаю,

що наші пошуки джерел з історії регіону та робота А.Гедьо в московських архівах мали позитивний вплив на вивчення історії приазовських греків професором С.О Калоїровим⁵.

В останні роки при огляді того, що зроблено у вивченні проблеми заселення краю в XVI- XVIII ст. мною особисто та іншими дослідниками, все частіше виникала думка про написання спеціальної узагальнюючої праці на базі опублікованої в 1992 р. статті⁶. Однак поточні справи та подальша робота над пошуком нових джерел і їх опрацювання відтягували на пізніше ці задуми. Поштовхом до їх реалізації послужив вихід у світ за останнє десятиріччя різного виду краєзнавчих праць, в яких автори заселення регіону в указаний період інколи прирівнюють до освоєння північноамериканських прерій та демонструють незнання хрестоматійних на нинішній день фактів як з історії краю, так і України в цілому⁷. Наявні в цих виданнях не тільки концепційні, але й фактичні недоречності (про них йтиметься у відповідних місцях книги) спонукали автора до узагальнення уже написаного й опублікованого протягом зазначеного часу в єдиному нарисі, в котрому на фоні соціально-економічного й політичного розвитку Східної Європи в XVI-XVIII ст. простежується процес заселення Донеччини та формування її поліетнічного складу населення.

Оскільки книга підводить певний підсумок результатів роботи над дослідженням проблеми не тільки самим автором, але й іншими науковцями та краєзнавцями, то для її підготовки використані як авторські публікації за останні 25 років, так і праці попередніх та нинішніх дослідників, археографічні видання та архівні документи (більшість з них подаються у списку джерел та літератури в кінці книги), а в додатку до неї поміщені не завжди доступні для дослідників, а тим більше для широкого читача джерела, що в першу чергу стосуються дискусійних питань проблеми. Оскільки попереднє спеціальне видання джерел з історії населених пунктів краю⁸ було малотиражним і через типографську недбалість виявилось непридатним для тривалого користування, то найважливіші матеріали, що публікувалися в ньому, продубльовані у цій книзі.

Автор не вважає, що всі питання поставленої проблеми в повному обсязі вдалося вирішити у цьому виданні, в той же час впевнений, що в ньому в концентрованому вигляді зібрано факти, які дозволяють відтворити загальну картину заселення регіону в XVI-XVIII ст. та початковий етап формування поліетнічного складу населення нинішньої Донеччини. Сподіваємось, що книга стане в пригоді не лише дослідникам-краєзнавцям, викладачам вузів, особливо вчителям шкіл, в яких факультативно вивчається історія рідного краю, але й приверне увагу широкого кола читачів.

Роль козацтва в залюдненні Середнього Подонців'я в XVI - першій половині XVII ст.

Археологічні відкриття останнього часу все більше переконують у тому, що Донбас належить до тих регіонів України, які були заселені в глибокій давнині¹. Однак епоха великих переселень народів негативно позначилася на його залюдненні. Особливо тяжко відбилися монголо-татарські завоювання. Після них місцеве населення, що не встигло переселитися на захід і північ, було переміщене на схід для будівництва міст у центральних районах монгольської держави, частково знищене, а невелика частина, що залишилася на місці, - асимільована і включена до складу створеної монголами азіатсько-європейської імперії - Золотої Орди. Її кордони на заході доходили до сучасних західних меж Одеської і Черкаської областей, у Подніпров'ї - до Ворскли, а виходили за межі сучасної України на межі північних районів Луганщини з Російською Федерацією.

Оскільки татарські улуси, особливо взимку, здебільшого зосереджувалися в приморській смузі Причорномор'я, то інші території фактично складали майже обезлюднений степ, своєрідну санітарну зону між руськими князівствами й татарськими кочовищами, за яким в європейських джерелах закріпилася назва «Дикого поля», а в офіційних московських документах XVI - XVII ст. - просто «Поля». На узбережжях Чорного та Азовського морів генуезько-венеціанські купці мали свої колонії, де вони обмінювали західноєвропейські (переважно промислові вироби) на продукти тваринництва, що складали основний товар місцевого татарського населення. До їх числа на території сьогоднішньої Донеччини належала імпортія в гирлі р. Кальміус, яка нанесена на тогочасних західноєвропейських картах і під назвою Адомахи згадується в російських писемних джерелах XVIII ст.² Більш давнім поселенням, яке функціонувало в Середньому Подонців'ї з часу салтово-маяцької культури й до кінця XIV ст., було Маяцьке поселення, що проіснувало з часів салтово-маяцької культури до кінця XIV ст. і було зруйноване під час походу хана Едигея. На сьогодні воно достатньо вивчене археологами³.

Певну уяву про цю територію на кінець XIV ст. можна скласти за щоденниковими записами секретаря митрополита Пімена, диякона Ігнатія, зробленими у 1389 р. під час подорожі до Царграда. Від річки Кочур, лівої притоки Дону, мандрівники добиралися до Азова водою на човнах. На своєму шляху до Волго-Донської переправи вони не зустріли ніяких поселень. Диякон Ігнатій у своєму щоденнику відзначав: «Бысть же сие путное шествие печально й уныливо, бяше бо видети тамо ничто же: ни града, ни села; аще бо быша древле грады красны и нарочиты зело видением места, точию пусто же все и не населено нигде бо видети человека, точию пустыни велия и зверей множество...». Лише біля Волго-Донської переправи вони зустріли перші татарські улуси. «И тако оттуду нача нас страх обдержати, - зазначає Ігнатій, - яко внидохом у землю татарскую: их же множество обапол Дона реки, аки песка»⁴. Отже, татар, що кочували в Приазов'ї, від руських земель відокремлювала своєрідна санітарна зона, яка в літню пору, особливо в засушливі роки, використовувалася татарами для випасу худоби, а населенням Русі - для відхожих промислів - мисливства, рибальства, бортництва та ін.

Утворення Великого князівства Литовського і його боротьба проти Золотої Орди в другій половині XIV ст. сприяли переселенню українського населення в Північне Причорномор'я, а боротьба московських князів за зміцнення і розширення Московської держави, за звільнення від золотоординського іга - російського. На рубежі XV-XVI ст. середня течія Сіверського Дінця стає природною межею між Великим князівством Московським і щойно створеним на руїнах Золотої Орди Кримським ханством. Відтоді лівий бік Дінця в російських джерелах часто називається "московським", згодом "російським", а правий - "кримським".

Південно-східні кордони Великого князівства Литовського від збудованої наприкінці XIV ст. князями Коріатовичами на створеному р. Стрипою при впадінні в Дністер острові Кам'янець-Подільської фортеці йшли вдовж останнього до його впадіння у Чорне море, де було зведено також добре укріплений Білгород-Дністровський, від нього - Чорноморським узбережжям до Дніпровського лиману, по руслу Дніпра піднімалися до Хортиці, а відтак р. Кінськими Водами (Конкою) виходили на Приазовську височину; перейшовши Сіверський Донець в районі Ізюмської переправи, виходили на

Оскол, на верхів'ях якого зустрічалися з південно-західними кордонами Московської держави, що й вплинуло в майбутньому на процес заселення та формування етнічного складу населення нинішньої Донеччини.

З давніх часів з Кримського півострова через Донеччину на лівобережжя Дніпра аж до Москви вела Муравська дорога, яку з початку XVI в. орди кримського хана стали використовувати для набігів не тільки на українські землі, але й на терени Московської держави. Вона йшла від Перекопу на витоки Кінських Вод та Берди, по Приазовській височині виходила на вододіл Дніпра і Сіверського Дінця, а далі прямувала через Білгород, Тулу до Москви. Для московських дипломатів, які найбільше нею користувались, цей шлях вважався "способнейшим, прямейшим, гладким и ровным путем из Руси к татарам", у той час як запорожці вважали його "безкрайнім", оскільки він перетинав їх володіння з південного заходу на північний схід. Жартома вони про нього говорили: "лежить гая простяглася, а як устане, то й неба дістане"⁵.

Певну уяву про тогочасний його стан можна скласти на підставі мандрівних записок московських послів Василя Тяпкіна та Микити Зотова, які в 1681 р. по ньому добиралися до Бахчисарая для укладення договору з кримським ханом. Вони відмічали, що на Муравському шляху змушені були вброд переходити через річки, що зустрічались на ньому, будувати гаті, щоб переправити по них вози та долати інші перешкоди, але зате до річки Кінських Вод на ньому було достатньо трави, щоб покласти коней, води, дров, щоб приготувати їжу, а також дичини, зокрема дикої птиці⁶. Одним словом, за їх описом, шляхом його було важко назвати, а більше для нього підходила татарська назва "сакма", тобто вторована в степу стежка, якою татари добиралися з Криму на лівобережжя Дніпра та в межі Московської держави.

При витоках Сухого Торця від Муравського шляху відходила дорога, що йшла на найбільш зручну на Сіверському Дінці Ізюмську переправу, від чого це відгалуження Муравського шляху й отримало назву Ізюмської дороги. Перейшовши Сіверський Донець біля впадіння в нього невеличкої річки Ізюмець, правим боком р. Осколу Ізюмська дорога виходила, не доходячи до сьогоденного міста Лівни, на з'єднання з Муравською, перетинаючи таким чином південно-східні терени нинішньої Харківщини і обминаючи з півночі територію До-

нечини. Тому на ній у XVII ст. не могли бути побудовані ні нинішній Слов'янськ, ні Райгородок, про що пишуть деякі автори.

При витоках річки Молочної від Муравської дороги відходила Кальміуська, назва якої походить від однойменної річки, правим боком якої ця дорога виходила у межиріччя Бахмута і Лугані, перетинала Сіверський Донець між ріками Красною і Боровою і також виходила, не доходячи до м. Лівни, на з'єднання з Муравською. Цю дорогу орди кримського хана переважно використовували для спільних нападів з ногайськими татарами на південно-західні повіти Московської держави. Оскільки це був ненайкоротший і ненайзручніший шлях, то він використовувався кримськими ордами для нападів на Московську державу порівняно рідко.

У зв'язку із загрозою раптових татарських набігів московський уряд уже на початку XVI ст. став направляти до Сіверського Дінця прикордонну службу, що повинна була "довідуватись" про наміри татар, які кочували на правому боці Дінця, і повідомляти про це воєводам порубіжних міст, щоб ті могли завчасно попередити населення та відповідним чином підготуватися до зустрічі "небажаних гостей". Саме завдяки сторожовій та станичній службі московські джерела донесли до нас перші відомості про Святогірський монастир під назвою «Святі гори»⁷, який можна розглядати як перше постійне поселення на території сучасної Донеччини.

Розташування уздовж Дінця московських сторож, що формувалися в основному з рильських і путивльських козаків, сприяло просуванню на територію Середнього Подонців'я жителів Лівобережної України і південних повітів Московської держави. Доказом цього може служити повідомлення путивльського воєводи московському цареві від 1546 р.: "Ныне, государь, казаков на поле много: и черкасцов, и киян, и твоих государевых. Вышли, государь, на поле из всех украин"⁸. У Подонців'ї, "у Святых гор и выше и ниже, позаводили в лесах... зимовища для своих кошей. Тут строили казаки и струги... Черкасы и севрюки (вихідці із Сіверської землі. - В.П.) стали расставлять по Северскому Донцу зимовища своих товаров и таким образом завели в поперек страшного Поля дозорную цепь от крымцев".

Найбільш ранні відомості про "Святі гори" подає австрійський посол в Московській державі на початку XVI ст.

С.Герберштейн, розповідаючи, що московський цар утримує на дорогах, які ведуть з Криму до Москви, варту, котра доходить до Малого Дону, тобто Сіверського Дінця, і повідомляє про пересування в степу татар. З 40-х рр. цього ж століття повідомлення про Святі гори зустрічаються в різних джерелах, перш за все в Никонівському літописі, посольських книгах та розписах московських сторож 70-х рр., а найбільш конкретно у "Книге Большому чертежу", складеній у період правління московського царя Федора Івановича.

Під 1547 р. в Никонівському літописі повідомляється, що з Рильська прибув станичник перекладач Гаврило, якого князь Петро Іванович Кашин послав до Святих гір. Під 1555 р. повідомляється, що боярин Шереметєв ішов Муравською дорогою, і, коли він досяг витоків річок Мжі і Коломака (Мжа - права притока Сіверського Дінця, Коломак - ліва притока Ворскли), до них прибув сторож від Святих гір⁹. Цей факт підтверджує і запис у синодику 1710 р., де зазначається, що монастир бере свій початок за 100 років до початку царювання Михайла Федоровича¹⁰, тобто першого московського царя з династії Романових, обраного на престол на Земському соборі в 1613 р. Ці повідомлення не тільки підтверджують інформацію С.Герберштейна, але й дозволяють стверджувати, що сторожова та станична служба функціонувала протягом усього зазначеного часу, спостерігаючи за пересуваннями татар у цьому районі. Оскільки вона формувалася на той час в основному з путивльських та рильських козаків, то це сприяло переходові на Середнє Подонців'я здебільшого вихідців з цих місцевостей. Між іншим, деякі відомості свідчать, що по Дінцю у середині XVI ст. вони навіть досягали Дону. На наш погляд, ці повідомлення дають також можливість стверджувати, що під Святими горами необхідно підрозумівати якщо не монастир в повному розумінні цього слова, який тулився в крейдяних горах, то хоча би товариство монахів-пустельників, які, очевидно, поселилися тут ще на початку XVI ст., у зв'язку з впливом населення з Сіверщини, за яку йшла війна в 1500-1503 рр. між Литовською та Московською державами, бо саме на цей період припадають перші повідомлення про севрюків у середньому Подонців'ї. Тому важко погодитись з тими дослідниками, котрі вважають, що монастирське життя з'явилося тут лише в першій чверті XVII ст. Думається, що наведений В.Дідовим аргумент про наявні в архівних документах відомо-

сті про монастир в контексті з побудовою Цареборисова не можуть переконати читача в тому, що в крейдяних печерах до цього часу не могли жити монахи-пустельники, що, на наш погляд, більш аргументовано доводив харківський архієпископ Філарет, відмічаючи, що з 1540 р. "досить відома була святиня Донецької скелі - образ Святителя Миколая і святість іноків, котрі перебували тут"¹¹.

Цей висновок підтверджує і розповідь в Розряді рильчанина А.Васильєва 27 травня (за старим стилем) 1622 р. У "распросе" (зізнанні) він повідомляв, що батько його жив у Рильську, а він з Рильська три роки назад вирушив до Білгорода. З Білгорода цього ж року ходив на Донець з білгородцем Опашком Маденовим варити сіль, полювати на хутрового звіра та за медом. Потрапив до татар у полон, але вдалось йому втекти з полону. Зиму він провів у Білгороді, а навесні - знову пішов на Тор з тим же Маденовим. Сіль вони на цей раз не варили, Маденов, добувши "звіра", повернувся додому, а він залишився на Торі і жив у Святих горах до Петрового дня (12 липня за старим стилем - В.П.). З монастиря, очевидно з чумаками, дістався до міста Голтви (Полтавська обл.), а звідтіля - до Києва. Зиму перебув у Печерському монастирі. На Велике говіння, на третій тиждень, пішов на Тор, де сіль варять, а з Тора до Валуйок, звідкіля місцевий воєвода відправив його до Москви¹² для дачі показань в Розряді про відлучення з Білгорода. Його розповідь в Розряді дозволяє упевнено стверджувати, що під назвою Святі гори на той час виступає не крейдяна скеля, як дехто схильний трактувати цей термін, а справжній монастир. В свою чергу це дозволяє допускати, що під Святими горами XVI ст. також необхідно розглядати не щось інше як монастир. Крім того, з розповіді випливає, що монастир вперше документально зафіксований в 1620 р., а не царською грамотою 1624 . Розповідь Васильєва також свідчить про тісні контакти Святогірського монастиря з Києво-Печерською лаврою на початковому етапі його існування, що, очевидно, й стало приводом до появи версії, що монастир заснований київськими монахами, які шукали притулку від монголо-татарських нападів, про підземне сполучення монастиря з Києво-Печерською лаврою, що зустрічаються в літературі XIX ст. і до нині поширюються в розповідях про монастир серед місцевого населення.

До 1620 р. відноситься також і повідомлення про розпорядження царя видавати святогірському ігумену Єфрему з 12 старцями на рік по 12 четвертин жита та 12 четвертин вівса і по 10 крб. Хліб вони повинні були отримувати у Білгороді з царських житниць, а гроші у м. Валуйках з кабацьких і митних прибутків¹³. Це дає підстави стверджувати, що офіційне визнання царським урядом Святогірського монастиря відбулося не в 1624 р., як вважає більшість дослідників, а на 4 роки раніше.

Ці розповіді дозволяють зробити висновок, що на той час монастир не тільки існував як поселення, але й як духовний осередок, бо в 1636 р. ігумен Сімеон просив забезпечити монастир церковним приладдям, якого він позбувся внаслідок пограбування монастиря татарами в 1632 р. В той же час із наведених вище повідомлень випливає, що в районі Святих гір у найбільшій мірі чумаків приваблювали соляні промисли, на яких випарювали сіль не тільки місцеві монахи, мешканці Цареборисова, але й Лівобережної України та південних повітів Росії.

Найбільш докладно про це йдеться у зверненні до царя валуйчанина Поминка Котельникова. Побувавши влітку 1625 р. на Торі, він зазначав, що сюди щорічно влітку приїжджали за сіллю "охочі люди" з Білгорода, Оскола, Єльця, Курська, Лівен, Воронежа та Валуйок. Для попередження несподіваних нападів татар на промисли влаштовували різні укріплення, навіть розпочали зводити церкву. Він пропонував збудувати біля озер острог і направити для його охорони "ратних людей", а під прикриттям острогу завести казенні варниці, від яких державна казна матиме чималі прибутки, оскільки на промисли будуть приїжджати для купівлі солі "торгові люди" зі всієї України та з Півночі. Якщо навіть вони стануть самостійно виварювати сіль на казенних варницях, то за охорону від "різних людей" будуть давати в державну казну 10-у бочку солі. Поминко Котельников пропонував також відбудувати Цареборисів, вважаючи, що до нього з великою охотою переселяться валуйчани, оскільки в р. Осколі та в місцевих озерах багато риби, а в лісах звірів, від чого казна також матиме чималі прибутки¹⁴.

Особливо активізувався процес заселення регіону у другій половині XVI ст. Сприяли цьому наступні фактори: формування за дніпровськими порогами Запорозької Січі, в пони-

ззях Дону - донського козацтва, їх спільна боротьба проти турецько-татарської агресії, починаючи з часів Д.Вишневецького (перебуваючи зі своїми козаками в 1559-1560 рр. на службі в московського царя, він не тільки захищав Подонців'я від татарських нападів, але й здійснив походи на Азов); масові втечі українських селян від феодального наступу, а російських від розгулу опричнини в "Дике поле"; а також московської влади щодо посилення сторожової та станичної служби на південних рубежах Московської держави у відповідь на зухвалі набіги кримського хана на Москву і спалення її татарами у травні 1571 р.

З метою попередження таких несподіваних нападів та спустошень московський уряд змушений був розробити цілу систему заходів по зміцненню південних кордонів: будівництво та заселення укріплених міст на татарських шляхах, реорганізація станичної і сторожової служби - встановлення на південних рубежах (у тому числі на лівому березі Сіверського Дінця) постійних сторож, а козацькі станиці зобов'язані були заглиблюватися на територію Північного Приазов'я до витоків Торця, Кальміусу, Лугані й Міусу для спостереження за татарськими улусами і вивідування їх намірів та оперативного повідомлення про них воевод порубіжних міст з метою прийняття останніми заходів по врятуванню не тільки новозбудованих міст, але й їх мешканців від ординських погромів.

Згідно з розписом 1571 р. на лівому боці Сіверського Дінця встановлювалися: Коломацька, Обишкінська, Балаклійська, Савинсько-Ізюмська, Святогірська, Бахмутівська та Айдарська сторожі, під контролем яких перебували Муравська, Ізюмська і Кальміуська сакми; а станичники, що й далі формувалися в основному з путивльських та рильських козаків, зобов'язані були заглиблюватися в приазовські степи до витоків Орелі, Самари, Торця, Бахмуту, Лугані й Міусу, ведучи спостереження за татарськими улусами, що кочували на кримському боці Дінця¹⁵.

Оскільки в краєзнавчій літературі часто під сторожами сприймається острог, то хотілось би уточнити, якими вони були в тогочасному розумінні. Найбільш чітку уяву про сторожі та їх функції дає "боярський приговор" (рішення Боярської думи від 16 лютого - за старим стилем) 1571 р. В ньому говориться, що на донецькій сторожі посилати "сторожей" з Путивля та Рильська з весни на 6 тижнів, з проїздом з 1 квітня, а

перебувати їм на цих сторожах 6 тижнів з проїздом, щоб за тих 6 тижнів до Путивля чи Рильська повернутись. Сторожі повинні стояти у тих місцях, які їм визначать, і з тих місць без заміни не сходити. З весни сторожі зобов'язані були змінюватися через 6 тижнів, а восени - через місяць. В цілому термін сторожової служби тривав з 1 квітня до "великого снігу"¹⁶. Правда, наступний боярський приговор від 18 лютого збільшив кількісний склад однієї сторожі з 6 до 8 чоловік, щоб вони могли пересуватися як у правий, так і в лівий бік від визначеного місця, міняючись по два чоловіка. Тому немає ніяких підстав підрозумівати під сторожею укріплений форпост, як це сталося з Бахмутівською сторожею, від якої ще недавно вели початкову історію нинішнього м. Артемівська.

Згідно з розписом сторож князя Михайла Тюфякіна та дяка Матвія Ржевського 1571 р. донецькі сторожі виглядали таким чином: 5-а сторожа повинна була стояти сторожем на лівому боці Дінця, напроти Святих гір, а переїжджати їм направо вгору по Дінцю до гирла Осколу верст з 10, а наліво вниз по Дінцю через шлях малої переправи та через шлях великої переправи і Торський шлях аж до гирла Тору, верст з 30; а стояти їм, ховаючись в ущелині напроти Святих гір та в інших місцях, проїжджаючи не в одному і тому ж місці; 6-а сторожа Бахмутівська: її сторожі також повинні були стояти на лівому боці Дінця, а пересуватися наліво вниз по Дінцю через р. Красну та через Боровий шлях під Ольховий колодязь, верст з 15, а від Ольхового колодязя до гирла Айдару два дні, а переправи татарської між гирлом Ольхового колодязя і Айдарм уже не було. Від Святогірської сторожі проїзду до Бахмутівської 1,5 дня, верст з 70. А Айдарська сторожа по "дозору" князя Михайла Тюфякіна і дяка Матвія Ржевського була ліквідована, оскільки воїнські люди нею не користувалися, тому що появилися на цьому шляху великі міста і фортеці¹⁷.

Не відмовлявся московський уряд і від послуг в охороні південних рубежів місцевих козацьких загонів, особливо часто згадуваних у другій половині XVI ст. в Подонців'ї. Про це свідчать численні згадки про козаків у московських джерелах. Так, у 1570 р., відправляючи свого посла Івана Новосельцева до турецького султана Селіма II, Іван IV передав через нього грамоту "на Донец Северский атаманам казацким и казакам", в якій цар обіцяв винагороджувати козаків за їх службу на користь Московської держави: "...есте нам послужили, а мы вас

за службу жаловать хотим"¹⁸. Новосельцева до Азова проводжали козаки Михайла Черкашеніна (очевидно, це прізвисько, що підкреслювало його походження з України), який орудував у цьому районі ще з часів Д.Вишневецького. Не виключено, що саме в районі Козацької пристані (нині селище Райгородок), яка часто згадується в джерелах XVII ст., були збудовані човни, в яких по Дінцю і Дону посольство було доставлене до Азова. У 1584 р. сином Івана Грозного Федором Івановичем місцевим козакам було відправлено селітру і свинець за похід проти кримчаків на Кальміус. У 1593 р. "товариство самарських черкас" в кількості 25 чоловік йшло для зимівки на Міус і зіткнулося на донецькій землі з кримським пашею Ахметом. У 1589 р. на Донець прийшли черкаси з Матвієм Федоровим, який за службу на полі вимагав у московського царя забезпечення заgonу продуктами, повідомляючи йому, що козаки голодують¹⁹.

Варто також підкреслити, що з кінця XVI ст. значно активізувалися спільні дії запорозьких і донських козаків проти Кримського ханства. Так, у 1584 р. вони зруйнували збудоване в 1577 р. кримським ханом Адиль-Гіреєм білокам'яне місто на косі на захід від гирла Кальміусу, від якого, очевидно, коса і отримала нинішню свою назву - Білосарайська. Спільні дії донських і запорозьких козаків проти агресії Туреччини й Кримського ханства в Приазов'ї сприяли подальшому зміцненню взаємозв'язків між двома козацькими товариствами. Саме на кінець XVI - початок XVII ст. припадають відомості про функціонування пішого шляху через Донецький край із Запорожжя на Дон і потайного водного шляху з Дніпра до Чорного моря у випадку блокування турецьким флотом гирла Дніпра.

У 1861 р. дійсний член Одеського товариства історії та давнини Ф.Брун, посилаючись на "Опис України" Боплана, висловив думку, що потайний шлях проходив з Дніпра в Самару, з неї у Вовчу, а з Вовчої - у Кринку, праву притоку Міусу, останньою - в Азовське море і через Керченську протоку - в Чорне²⁰. В останній час цю версію настирливо відстоює П.Лаврів²¹. Однак вона не може бути прийнята, бо в такому випадку від витоків Кринки до витоків Вовчої довелось би нести на плечах чи тягнути волоком чайки близько 40 км, а якщо погодитись з Лаврівим, то від витоків Міусу до витоків Вовчої - до 90 км. Правда, більш зручно було переходити з Міусу у

Білу, притоку Лугані, через Лугань - у Сіверський Донець, Дінцем добиратися до правої його притоки Казенного Торця, а останнім вийти у праву притоку Вовчої - Солону. Але це надто довгий шлях.

Більш короткий і доступний шлях - це вихід з Вовчої до її лівої притоки Осикової, яка близько підходить до правих притоків Кальміусу Широкої (нині на ній багато дамб і ставків, у т.ч. і Донецьке море) і Береснігової²². З таким шляхом погоджується зведення запорожцями при гирлі Кальміусу на початку XVII ст., на місці венеціансько-генуезького форпосту XIV-XV ст. Адомахи - запорозького укріплення Домаха, що стала важливою базою як для рибальських промислів на Азовському морі, так і для козацького флоту у випадку блокування гирла Дніпра турецькими галерами²³. Нині з її існуванням не хочуть погодитися прихильники "вказної концепції" заснування м. Маріуполя в 1779 р. на підставі грамоти Катерини II про відведення запорозьких земель під поселення виведеним восени 1778 р. О.Суворовим з Криму грекам, грузинам та молдованам.

Саме завдяки поживавленим зв'язкам запорозьких і донських козаків наприкінці XVI - початку XVII ст. на р. Вовчій, при витоках Кальміусу, Торця й Кринки та інших, появилось чимало запорозьких пікетів, зимівників, які згодом переросли в села й міста Донеччини. Чи не найбільше скупчення запорозьких зимівників знаходилось при витоках Кальміусу, Кринки, Бахмуту, Кривого Торця та Вовчої. З розповіді запорозького полковника О. Шафрана, якому вдалося втекти з турецького полону і з донськими козаками дістатися в 1626 р. на Дону, а з Дону добиратися на Запорозьку Січ, випливає, що при витоках Кальміусу дороги розходились в різні напрямки: притримуючись р. Бахмут, можна було потрапити до Валуйок, Торця - на соляні промисли на Торі, Вовчої-Самари - на Січ. Тому не дивно, що саме на цих річках було зосереджено найбільше запорозьких пікетів та зимівників, у першу чергу на Вовчій, де запорожці утримували свої чайки для виходу потайним шляхом в Азовське, а відтак - в Чорне море. Тому й не дивно, що саме на вказаних річках в найбільшій мірі спостерігався у XVIII ст. процес переростання запорозьких зимівників у села²⁴.

Справі подальшого зміцнення обороноздатності південних рубежів, координації дій усіх прикордонних загонів повинно було служити закладення за вказівкою Бориса Годунова в

1599 р. м. Цареборисів при злитті Осколу з Сіверським Дінцем (нині с. Червоний Оскол Харківської області), в 1600 р. - Бельська на Айдарі. Відправляючи воєвод С. Алфьорова і Б. Бельського з людьми для будівництва міста біля Ізюмського «перевозу», Борис Годунов наказав їм запросити до себе отаманів і "кращих козаків" з Дінця, Осколу й оголосити їм, що цар велів віддати їм ці ріки, щоб вони там жили у своїх юртах і володіли всіма угіддями «безданно і безоброчно», виконуючи «государеву службу». Тим, хто погоджувався служити московському цареві, була обіцяна, крім звільнення від повинностей, «грошова і хлібна платня»²⁵. Все це дозволяє стверджувати про наявність певного постійного населення у Середньому Подонці в наприкінці XVI - початку XVII ст., про формування тут місцевого козацтва, яке московський уряд намагався використовувати для захисту південних рубежів від раптових вторгнень орд кримського хана.

Немаловажну роль у подальшому просуванні українського і російського населення в другій половині XVI в. на територію Середнього Подонччя мали успішні спільні походи запорозьких і донських козаків на кримські містечка в пониззях Дніпра і на Азов. Вони не тільки відтіснили татарські улуси з межиріччя Дону і Дніпра, але й значною мірою сприяли заселенню цих територій українським і російським населенням. Необхідно зазначити, що найбільше на цій території вихідців з Лівобережної України та сусідніх районів Росії приваблювало межиріччя Сіверського Дінця і Тору (Казенного Торця), де знаходились соляні озера, що, як вважають деякі дослідники, ще зі скіфських часів використовувалися для видобування солі. Наприкінці XVI ст. сюди за сіллю посилали своїх людей не тільки Алфьоров і Бельський, але й добували тут її і монахи Святогірського монастиря.

На початку XVII в., у «смутні роки» іноземної інтервенції і селянської війни в Росії, кримська орда розорила Цареборисів, прийшла в цілковитий розлад сторожова та станична служба, а в зв'язку з цим і ослаб вплив на цю територію і Московської держави, зате зріс вплив запорозького і донського козацтва в заселенні краю. На початку XVII ст. в двох місцях на р. Вовчій згадуються пристані для укриття запорозьких чайок, на яких козаки виходили до Азовського моря і добиралися не лише до південного берега Криму, але й до Стамбула й Синопа. На середину XVII ст. усе Північне Приазов'я фактич-

но опинилося під контролем Запорозької Січі, про що свідчать не тільки згадки про дії козаків у різних місцях краю, але й запорозькі зимівники, пікети, встановлені на найважливіших шляхах; повідомлення про спільні походи запорозького козацтва з донським не лише до кримських берегів, але й до Туреччини; переходи із Запорожжя на Дон і, навпаки, численних козацьких загонів; виходи запорожців потайними шляхами у Азовське море у випадку блокування турками гирла Дніпра.

Поселення донських козаків згадуються в переважній більшості на лівому боці Дінця. На заході вони доходили до річки Жеребця. На правому боці Дінця основним постійним поселенням залишається Святогірський монастир, угіддя якого простягалися по обидва боки ріки, починаючи від гирла Осколу до Жеребця і Бахмуту.

Незважаючи на часті набіги кочівників, святогірські ченці не тільки самі продовжували облаштовуватися в крейдяних печерах, але й надавали охоче притулок полоненим, що втікали з Криму, та чумакам, які приїжджали на торські озера за сіллю. Перш за все вони на паромі перевозили їх через Донець, збираючи з них відповідне мито, за рахунок чого, як свідчили пізніше монахи, й утримувався в основному монастир. Крім того, розташування монастиря дозволяло ченцям вести спостереження за татарськими переправами на Дінці, збирати відомості про пересування татар від перевезених на поромі чумаків і передавати їх воєводам сусідніх московських міст. Тому, як видно, царський уряд не тільки видав у 1624 р. монастирю грамоту на закріплення за ним усіх угідь, які привласнили собі монахи, але й призначив видавати їм з державних прибутків «грошову та хлібну плату», а через якийсь час установив у монастирі заставу, що обслуговувалася «служивими людьми» південних міст Московської держави. Сталося, очевидно, це після того, як у 1627 р. ногайці розорили Святогірський монастир, забравши до полону усіх монахів²⁶. Саме на той час і припадає чимало відомостей про козацькі загани, що діяли в межах Подонців'я. То ж не дивно, що в 1637 р. запорозькі та донські козаки наважились взяти штурмом Азовську фортецю і звернутися до російського уряду за підтримкою, однак царський уряд, боячись конфлікту з Туреччиною, не надав їм такої підтримки, і козаки в 1642 році вимушені були залишити ненависний їм Азов.

За різними повідомленнями, найбільш численними серед місцевих козацьких загонів були: загін В.Рябухи, який згодом очолив С.Забузкий (його польська шляхта хотіла бачити на місці Б.Хмельницького, тому не дивно, що під час битви під Пилявцями він перейшов на бік польського короля), та Г.Торського (допускаємо, що це прізвище, яке вказує на місце перебування загону). У листах валуйському воєводі від 7 і 12 червня 1642 р.(відправлені з Тору) він називав себе полководився Торський досить незалежно, хоча до московського уряду ставився лояльно²⁷. При гирлі р. Казенний Торець в багатьох джерелах XVII ст. згадується козацька пристань. Її наявність підтверджується величезною кількістю виявленої за останні роки козацької кераміки та інших речей. Наведені вище та інші відомості дозволяють стверджувати, що українське козацтво в першій половині XVII ст. тримало під своїм контролем лівий бік Дінця до гирла р. Чорний Жеребець, а на правобережжі - від р. Коломаку аж до Дону.

Джерела повідомляють не тільки про напади місцевих козаків на татарські заони, що названими вище шляхами здійснювали напади на Слобідську Україну та південні повіти Росії, але й про факти пограбування ними кримських і московських послів на Торській переправі, в районі нинішнього м. Слов'янська, купців, що добиралися Дінцем з Азова на Україну. Все це та наявність соляних промислів, які в першій половині XVII ст. забезпечували сіллю не тільки Лівобережну Україну, але й південні повіти Московської держави, й спонукало московський уряд у 1645 р. зобов'язати новостворений Чугуївський козацький полк збудувати при Торській переправі острожок і нести в ньому постійну сторожову службу від настання весни й до першого снігу. Але вже в листопаді 1646 р. московський цар Олексій Михайлович наказав негайно розшукати козаків, що передчасно покинули острожок на Торі, покарати їх батогами і відправити назад добувати визначений їм термін сторожової служби.

В тому ж році була дана царем вказівка козацькому отаманові Протасєву, який супроводжував до Торської переправи кримських послів, підібрати на Торі місце, де можна було б збудувати "жилой город". В ньому передбачалося поселити вихідців з Правобережної України, що виявили бажання поселитися в межах Російської держави.

Оглянувши місцевість, Протасєв дійшов висновку, що найбільш придатна для побудови міста місцевість у межиріччі Сіверського Дінця та Тору, поблизу Маяцького озера, оскільки

поруч знаходився Маяцький ліс, а в Дінці - прекрасна питна вода, в той час як вода в р. Тор була солонувата. Протасев у своєму звіті також повідомляв, що в районі Маяцького озера достатньо землі для забезпечення майбутніх мешканців міста ріллею та сінокосами²⁸. Правда, під час обстеження межиріччя Сіверського Дінця та Тору Протасевим на його загіні напали місцеві козаки і змусили покинути цю територію.

Незважаючи на це, 12 квітня 1648 р. білгородському воєводі була направлена царська грамота, згідно з якою йому доручалось укомплектувати з дітей боярських, козаків, станичників, гарматників порубіжних міст (Білгорода, Курська, Лівен, Єльця, Орла, Оскола, Єфремова, Черні) спеціальний загін в 500 чол. (300 кінних і 200 піших), забезпечити їх усім необхідним інвентарем і 5-ма піщальцями та продуктами і відправити на Тор (на 8-ми суднах з Цареолексієва, Оскола та Білгорода) для побудови міста. Загальні витрати на побудову міста визначалися в 30,5 тис. крб. Однак, отримавши царську грамоту, воєводи названих міст звернулися до царя та Боярської Думи з проханням відмінити це розпорядження, мотивуючи тим, що нікого направляти на Тор в цьому році, оскільки в самих порубіжних містах неспокійно та відсутні необхідні кошти на спорядження експедиції.

30 квітня це питання обговорювала Боярська Дума, яка прийняла рішення "не відправляти в цьому році людей на будівництво міста на Торі", мотивуючи відміну царського указу не лише труднощами укомплектування експедиції та забезпечення її усім необхідним, але й подіями Визвольної війни на Україні, що не уможливили перехід українського населення в межі Росії й поселення його в новозведеному місті²⁹. Таким чином перша спроба Московської держави побудувати укріплене місто на правому, тобто контрольованому українськими козаками боці Сіверського Дінця у 1648 р. зазнала невдачі. Однак вона не збентежила московські владні кола, які в другій половині XVII ст. значно активізували цей процес. У першій половині XVII ст. за наказом царського уряду для прикриття Білгородської лінії лише на лівому боці Дінця було засновано ряд поселень. Серед них виділялися Осиновий острог (1637 р.), Білолуцьк на Айдарі.

Таким чином, розширення і зміцнення Польсько-Литовської та Московської держав, війни, котрі вони вели між собою за українські землі, посилення феодальної експлуатації селянства і міських низів спонукали останніх до втечі на окраїни цих держав, тобто в «Поле», що сприяло виникненню запорозького і донського козацтва, народній колонізації Подонців'я, появи перших постійних поселень як на лівому, так і правому боці Сіверського Дінця.

Міграційні процеси в Україні й залюднення Подонців'я у другій половині XVII – на початку XVIII ст.

Більш активно заселявся край у другій половині XVII ст. Цьому сприяв ряд чинників, серед яких особливе значення мав військово-політичний договір України з Росією, укладений Б.Хмельницьким у 1654 р. Згідно з написаними в Москві та затвердженими царем Олексієм Михайловичем Березневими статтями. Лівобережну Україну і Запорожжя московський уряд розглядав як складову частину Російської держави. Повернення на Правобережну Україну, особливо після укладення Андрусівського перемир'я (укладеного в 1667 р. за спиною українського уряду між Річчю Посполитою та Росією), польських магнатів і шляхти учасникам національно-визвольної війни загрожувало важкими наслідками. Тому в другій половині XVII ст. спостерігається масове переселення українців із Правобережної України, Поділля і Волині на Лівобережну, переважно в межиріччя Сіверського Дінця і Дону. Царський уряд намагався розселити їх на південних рубежах своєї держави для її захисту від раптових набігів кримських татар та ногайців. Завдяки цим масовим переселенням у другій половині XVII ст. у межиріччі Сіверського Дінця і Дону формується новозаселена область, що одержала назву Слобідської України.

В науковій та краєзнавчій літературі домінує погляд, що назва Слобідська Україна походить від слобід, які засновували на нових землях поселенці. Насправді походження цієї назви пов'язане з тим, що переселенці, які селилися компактно селами, слободами в межиріччі Дону та Дінця, одержували "слободи"(звільнення) від домінуючих в Московській державі повинностей, іншими словами, певні правові та економічні привілеї (вони зберігали право формування козацьких полків та вільного вибору виду занять) взамін за обов'язок захисту південних рубежів Росії від нападів орд кримського хана.

У першу чергу царський уряд українських переселенців (черкас - як їх називали московські чиновники) розселяв на шляхах, якими кримські татари та ногайці вторгалися у центральні повіти Росії, заселяв ними міста, що будувалися на півдні Московської держави, у тому числі і в Середньому Подонців'ї.

Уже в 1654 р. велика партія переселенців з України осіла на Цареборисівському городищі, що сприяло його відновленню після майже 50-річного запустіння (між іншим, цар передав його Московській патріархії, на кошти якої й відновлювалось місто). Згідно з переписом 1656 р. тут знаходилась уже ціла "черкаська слобода", в якій проживало 143 сімейних і 174 неодружених черкас, 5 сімейних і 4 неодружених росіян. Загальна чисельність чоловічого населення складала 326 осіб. До слободи примикали орні землі та сінокоси, що простяглися на 40 верст вверх по берегах Осколу та на 50 верст униз по Дінцю. На правому ("кримському") боці Дінця знаходились пасіки, а на Бахтиному Колодязі, притоці Осколу) - два млини¹. Влітку цього ж року було споруджено острог, що надало поселенню статус міста, яке мало чимале значення в подальшому заселенні регіону.

Навесні 1660 р. до Воронежа прибула "велика партія черкас" (757 чол.), які попросили поселити їх ("устроить их пашенною землею"). 25 травня цього ж року воронезький воєвода О.Хрущов повідомив про це царя. У відповідь на повідомлення надійшла царська вказівка виплатити їм "денежное жалование" і відправити на Тор "для бережения от воинских людей". Інша грамота була направлена білгородському воєводі Г.Ромодановському з вказівкою відрядити на Тор дворянина чи сина боярського разом з черкасами, що "прийшли для військової служби", забезпечивши їх "мідною чи залізною піщаллю, ядрами та свинцем"².

Відписка білгородського воєводи царю від 2 липня 1660 р. свідчить, що з Білгорода на Тор було направлено 767 черкас з боярським сином С.Кошелевим для побудови фортеці й охорони від приходу "воїнських людей" приїжджих солеварів "с твоих и черкасских городов". Відправленим на Тор черкасам передбачались виплати в Цареборисові за державну службу грошима та продуктами: отаману - 8 крб., осавулам - 7, а рядовим - по 6 крб., а також по півосьмینی жита моськовської міри. Загальна сума грошової винагороди визначалася в 3578 крб. Крім мідної піщалі, ядер, черкасів забезпечили й необхідними будівельними інструментами³.

Оскільки відряджений з черкасами на Тор С. Кошелев не зміг відразу визначитися з місцем для побудови міста і вступив у листування з воєводою, то переселенці, збагнувши, очевидно, всі труднощі місцевого життя, покинули Тор. І коли,

нарешті, було узгоджено місце для побудови міста біля Маяцького озера, то виявилось, що ні з ким його будувати. Кошелев повідомив про це воєводу, а той наказав йому перевезти доставлене на Тор все спорядження до відбудованого в 1656 р. Цареборисова, а самому повернутися до Білгорода⁴.

Першим з укріплених міст, збудованих на правому боці Сіверського Дінця «ратними людьми» під керівництвом білгородця Я. Філімонова за вказівкою царського уряду, стало містечко Маяки. 16 квітня 1663 р. на ім'я білгородського воєводи Г.Ромодановського надійшла нова царська грамота з розпорядженням "поставить на Тору стоялый острог со всеми крепостями, в том остроге устройть на вечное житье людей из украинских городов". 8 червня того ж року з Білгорода на Тор відправили для будівництва міста 600 чол. ратних людей, а для поселення в ньому по 50 "сведенцов" з Валуйок і Чугуєва та 12 - із Харкова⁵. Боярський син Я.Філімонов повідомляв Г.Ромодановському, що після прибуття на Тор вони "стали обозом", тобто огородилися возами і окопалися ровом. Цей факт дає підстави стверджувати, що до цього на р. Торі не було ніяких укріплень, котрі можна було б використати для захисту від нападів татар, хоча дехто з краєзнавців схильний уважати, що Маяцький острог був збудований в 1644 р., а Тор під передзвін кремлівських курантів і салюту 45 гармат в м. Торі - в 1645 р. Коли б ці укріплені форпости існували, то їх, очевидно, використали б керівники згаданих вище експедицій, а не влаштували б з возів табір та обкопували його ровом.

Як і його попередники, Я.Філімонов, оглянувши місцевість, прийшов до висновку, що найбільш зручним місцем для побудови міста є район Маяцького озера – поруч знаходився ліс, потрібний для зведення острогу, а в Дінці чудова вода для пиття, в той час як у Торі вода була солоня. Влітку 1663 р. на Маяцькому городищі (від якого і отримало назву містечко, а не від козацьких маяків, тобто сигнальних веж, як зазначається в краєзнавчих дослідженнях) було зведено острог із закопаних в землю дубових колод. На його стінах влаштували облами (прикриті місця для захисників), накотили кати (колоди, каміння для скидання їх на наступаючих). Довжина стін острогу без веж складала 185 саж. Із 6 веж дві були проїзні, а 4 - глухих. Все місто обнесли земляним валом. Його довжина від Сіверського Дінця складала 485 саж., ширина і глибина по 1,25 саж. На валу збудували дві вартові вежі. В байраці на

100 сажнях закопали надовби "в одну кобилину" і на 200 саж. - в дві "кобиліни" (ряди). Далі надовби тягнулися до Басаратового байраку, від нього до великого лісу на 750 саж., а в лісі - влаштували на 602 саж. засіки завширшки 60 саж.⁶ В місті на перших порах поселили названих вище "зведенців".

Про побудову в 1663 р. Маяцького повідомляється не лише у звітах керівників загонів, що направлялися на Тор, але й у скарзі архімандрита Святогірського монастиря, який у 1664 р. скаржився царю, що з побудовою Маяцького у монастиря забрали частину угідь, збудували напроти містечка на Дінці міст і стали на ньому збирати мито на користь казни, а паром, яким монахи перевозили з давніх часів через Донець на Торські промисли чумаків, що приїжджали за сіллю, забрали в монастиря, через що в монахів не залишилось засобів до життя й подальшої розбудови монастиря. До того ж частину монастирських угідь привласнили собі не тільки маячани, але й цареборисівці⁷.

Під прикриттям Маяцького острогу в березні 1664 р. біля торських соляних озер за вказівкою царя завели казенні варниці й почали виварювати сіль на казну. Казани для виварювання солі доставили з м. Єльця, звідтіля ж прислали 215 робітних людей і 15 осіб адміністративного персоналу та 88 стрільців для охорони промислів⁸. У 1665 р. на Тор воронезький воєвода направив С.Тітова, доручивши йому добудувати містечко Маяки та варити на казну сіль. Складений С. Тітовим опис Маяцького містечка (додаток 4) дає найбільш чітку уяву про загальний стан першого з укріплених пунктів, збудованих за розпорядженням царського уряду на правому боці Сіверського Дінця.

З повідомлень того ж Тітова також видно, що казенна сіль на той час уже виварювалася в 40 казанах. Однак часті напади татар на Торські промисли, в степу на чумаків, що їхали на Тор або поверталися з нього, перешкоджали розвиткові солеваріння. Тому в квітні 1666 р. воєвода направив на Тор В.Струкова з дорученням виміряти й описати місця, якими татари здійснюють напади на соляні промисли, визначити, які де укріплення необхідно збудувати, щоб захистити від татар не лише промисли, але й Маяцький острог та Святогірський монастир. Оглянувши місцевість, Струков дійшов висновку, що Маяцький острог збудований далеко (близько 5 верст) від промислів і не може служити для них надійним захистом.

Він запропонував перенести острог до гирла р. Тор і побудувати його біля Татарської переправи, різні укріплення збудувати вздовж лівого берега р. Тор аж до Черкаського лісу (в степу насипати земляний вал, на заболоченій місцевості вкопати в землю надовби - збиті навхрест колоди), а на краю Черкаського лісу збудувати велике місто, яке прикривало б промисли з заходу. Ці укріплення захистили б не тільки соляні промисли на Торі, але й Святогірський монастир. Щоб улітку виконати усі необхідні роботи, Струков просив направити на Тор 2000 чоловік. Оскільки таку кількість людей влітку для побудови укріплень уряд не мав змоги направити, то в 1666 р. в межиріччі Тору й Сіверського Дінця не було збудовано запропонованих Струковим укріплень. Ці роботи було відкладено на більш сприятливий час. Лише при соляних варницях установили постійну варту, яку несли "ратні люди".

У той же час було проведено розмежування володінь Святогірського монастиря, Маяцького містечка і Цареборисова. По Сіверському Дінцю, на сході, монастирські володіння досягали Сухарівського юрту, що належав до Війська Донського, і до р. Бахмут. Це дає підстави стверджувати, що до середини XVII ст. донські козаки селилися тільки на лівому боці Сіверського Дінця, до річки Чорний Жеребець.

Джерела вказують на те, що після побудови казенних варниць на Торських соляних озерах розширився видобуток солі. Сюди все більше стали приїжджати за сіллю чумаки не тільки з України, але й сусідніх південно-західних повітів Росії. Біля озер вони самі будували різноманітні укріплення, щоб попередити раптовість набігів татар на промисли.

Важкі умови життя на Торі як робітних людей, що направлялися на казенні промисли з сусідніх російських повітів, так і ратних людей, що захищали промисли від нападів татар, призвели до того, що під час козацького бунту І.Брюховецького у 1668 р. робітні люди та ратники покинули промисли, а зведенці - Маяцький і розійшлися. При цьому напередодні виступу у Маяцьку перебувало на державній службі 27 боярських дітей, 45 стрільців, 22 козаки та 6 гарматників, а також 35 "черкаських" козаків⁹. Цар наказав спіймати втікачів, покарати їх та відправити на Тор.

Однак уже в 1670 р. місцеве населення, перш за все, робітні люди соляних промислів на чолі з отаманом П.Івановим, активно підтримали разінців, що направлялися з Дону на

Слобідську Україну на чолі з Олексієм Хромим (оскільки він походив з Опішні, то на Дону за ним закріпилось прізвисько Черкашенін, тобто українець). 1 жовтня повсталі оволоділи Маяками, а через два дні Цареборисовом. У Маяках повстанці, стративши місцевого воєводу В.Рибініна, на козацькому колу обрали на його місце козака О.Субочева. Просуваючись на Слобідську Україну, загін Хромого поповнювався за рахунок не тільки місцевих робітних людей, але й козаків та солеварів. Торські солевари виступили активними агітаторами за приєднання слобідських козаків до загону повстанців. Під час їх виступу в м. Богодухові перед козаками й міщанами четверо солеварів були заарештовані місцевою владою, але присутні на мітингу звільнили їх з-під варті. Незважаючи на широку підтримку слобожанами загону О.Хромого, урядовим військам вдалося відкинути повстанців на Дон. Правда, при відступі вони учинили при Рипнінському юрті супротив урядовим військам.

Ось як описав ці події в доповідній записці білгородському воєводі керівник каральної експедиції урядових військ полковник Григорій Косагов: 1 листопада вийшов він з Цареборисова на Маяк. Олексій Хромий з кінними козаками, почувши про прихід царських ратних людей, утік з Маяка того ж числа, о першій годині дня, а піші повстанці відправились на суднах Сіверським Дінцем. Доганяючи Олексія Хромого, Косагов зі своїми людьми дійшов до р. Жеребець, однак наздогнати кінних повстанців не зміг. Зате він перегородив відступ на Дон тим, хто плив на човнах, збудувавши укріплення при гирлах Жеребця й Бахмуту. Очікуючи прибуття повстанців на обох боках Сіверського Дінця до 3 листопада, Косагов відправив під Маяк козаків Сумського полку і наказав їм переслідувати відступаючих повстанців. Козаки Сумського полку наздогнали повстанців і зав'язали з ними бій, в якому загинуло багато повстанців і чимало було взято в полон. Того ж дня повстанці, плывучи по Дінцю, зупинились в 10 верстах від укріплень, збудованих урядовими військами при Жеребці та Бахмуті. 5 листопада отаман Чортотлик з повсталими до 540 чол. дістався до Рипнінського юрту і в 5 верстах від урядового табору на правому березі Дінця під лісом зробив укріплення. Вибравши зі свого середовища 100 кращих повстанців, вирушив до табору полковника, щоб оглянути укріплення урядових військ. Того ж дня Косагов направив частину своїх людей проти по-

всталих правим боком Дінця, а сам з другою частиною ввірених йому військ пішов проти повсталих лівим боком. І, зустрівшись з повсталими біля їхніх укріплень, дав їм великий бій, що тривав понад 5 годин. Повстанці зазнали поразки у цьому бою, втративши знамена, гармати та інші речі, які везли вони на Дон на різного типу суднах (всього до 300 суден, у т.ч.20 баркасів, 42 великих човни, 32 - малих човни і т.д.). Всі ці судна були спалені, а основна частина повстанців, що відмовились здатися, була страчена. Тіла багатьох на бударах і човнах були розп'яті і відправлені для залякування інших на Дон.

Після розгрому загону Чортomlaка урядові війська жорстоко розправились зі всіма учасниками і співчуваючими разінцям. У Маяках вони повісили спійманого осавула донських козаків З.Воротова і 13 козаків, виборного отамана О.Субочева та ще ряд близьких до О.Хромого людей.¹⁰ Однак і після цих жорстоких розправ окремі невеликі загони повсталих продовжували діяти в цьому районі. Про це свідчать розпорядження царя білгородському воєводі Г.Ромодановському у квітні 1671 р. "провідувати" про "воровских" людей на Торі та "где ныне тех людей чаять"¹¹.

Описані вище події не могли не позначитися на чисельності та складі населення Маяцького. Після розгрому загону О.Хромого та розправ над місцевими мешканцями на вірність російському царю присягнули 95 дорослих маячан і 25 їх дітей, тобто 120 осіб чол. статі. Оскільки в 1668-1672 рр. на маяцькому мості не збирали мостове, то можна допускати, що в ці роки не працювали й соляні промисли. Це не могло не викликати тривогу як у Білгороді, куди в основному доставлялася виварена на казенних варницях сіль, так і в Москві. За розпорядженням царя до Маяцького відряджаються служилі люди з південних міст (Нового Оскола, Валуйок, Чугуєва). Завдяки цьому відновлюється містечко, зростає чисельність його мешканців. Згідно з переписом 1678 р. у Маяцькому проживали 211 українців і росіян, зобов'язаних нести державну службу, а також 165 їх дітей, братів, племінників, тобто 376 осіб чол. статі.

Саме місто згідно з описом мало такий вигляд. Його стіни також були збудовані із дубового дерева з обламами й накатами. У стінах знаходилось 7 веж, дві з яких були проїзними. Місто оточував рів у 3 саж. завглибшки і стільки ж завширшки. З міста до Сіверського Дінця вів потайний вихід. Для забезпе-

чення мешканців водою під час облоги викопали колодязь. Із зброї перераховуються: піщаль вагою в 10,5 пуда, в довжину 1 аршин і 6 вершків (до неї 50 ядер вагою в 3 гривеньки кожне); піщаль вагою в 10 пудів і 15 гривеньок, а до неї 44 ядра вагою в 44 гривеньки; крім цих ядер - 21 запасне; пороху 31 пуд і 7 гривеньок, а свинцю - 19,5 пуда; гноту - 18 гривеньок; 57 мушкетів, 2 заступи та 2 кирки. На стінах острогу знаходились запаси каміння та колод. Мешканці несли чергування біля проїзних воріт по 10 чол., а українські козаки - на ближчих та дальніх роз'їздах по 10 чол., міняючись через добу¹². Ці заходи дозволили восени 1679 р. маячанам витримати 2-тижневу облогу кримської орди. Однак озлоблені невдачею при штурмі Маяцького татари напали на Святогірський монастир і вщент розорили його¹³.

Участь робітних людей та мешканців Маяцького в антиурядових актах 1668 і 1670 рр., а також почастищення татарських нападів, у зв'язку з турецько-російською війною 1673-1681 рр., змусили царський уряд приділити більше уваги зміцненню обороноздатності цього регіону. В 1676 р. за вказівкою царя білгородським воєводою Г.Ромодановським на Тор була направлена нова експедиція під керівництвом Р.Маслова, якій доручалася не тільки охорона регіону, але й зведення поруч з соляними озерами укріпленого містечка й поселення в ньому вихідців "из малороссийских заднепровских городов"¹⁴. Цією експедицією при Кривому озері була закладена невеличка фортеця, що послужила основою "жилого города" Соляного, а на рубежі XVII-XVIII ст. у зв'язку з перенесенням центру солеваріння на Бахмут за ним закріпилася назва Тор (в 1784 р. - перейменовано у м. Слов'янськ).

З відписки Г.Ромодановського до Розрядного наказу від 12 січня 1677 р. видно, що будівництво острогу на той час ще не було завершене, але в новому поселенні вже на той час оселилися і побудували свої двори 245 вихідців із «малороссийских городов», інші продовжували приходити і селитися¹⁵. Зловживання воєводи Маслова своїм службовим становищем послужили основною причиною до бунту в Соляному в листопаді 1677 р. Пам'ятаючи про активну участь місцевого населення в повстанні С.Разіна, царський уряд змушений був відкликати Р. Маслова з Соляного, а направленому з військами до містечка для наведення порядку чугуївському воєводі було

наказано діяти обережно і ніякого "задора" черкасам не чинити, щоб вони не покинули Соляного.

30 січня 1678 р. за дорученням білгородського воєводи до Соляного прибув Б.Протасов із завданням "всякое строение и заводы и людей переписать и тому всему учених переписные книги" й надіслати їх до Розряду. У складених Протасовим книгах зазначається, що в 1676 р. в м. Соляному збудували дві вежі проїзні та 4 глухих, а між ними 161 сажень стіни. Навколо міста викопали рів завширшки 2,5 сажня, в глибину в 1,5 сажня. На території острогу знаходились: приказний двір, караульня, тюрма та колодезь. На фортечних стінах встановили 6 піщалей, які доставили з Царєборисова, Маяків та інших міст. Ф.Олексіїв, котрий доставив у 1678 р. до Розряду переписні книги, повідомив, що мешканці Соляного прийшли з різних "малоросійських" міст два роки тому і живуть у цьому місті за рахунок соляного промислу. Також він повідомляв, що навесні, після польових робіт на Тор приїжджають до 10 тис. і більше промисловців, які варять самі для себе сіль. Наваривши солі, роз'їжджаються до своїх домівок, а на промислах залишаються "немногие люди". У зв'язку з частими нападами на промисли татар мешканці Соляного просили "прибавить наряду, зелья и свинцу", бо інакше вимушені будуть покинути Соляне й повернутися назад¹⁶. Більш докладну уяву про стан Соляного та його населення подає опис 1684 р. (додаток 6).

Однак і після зведення при Торських соляних озерах укріпленого містечка Соляного набіги татар на промисли та на порубіжні поселення Московської держави продовжувалися. У 1679 р. кримські татари не тільки зруйнували Святогірський монастир, але й забрали в полон усіх монахів, в т.ч. архімандрита Іоїля, який з полону звертався до царя Олексія Михайловича з проханням викупити його (цар відмовився виділяти гроші на викуп настоятеля монастиря, порекомендувавши, щоб цим зайнялася сама православна церква).

Часті напади татар на Подонців'я та південні міста Росії спонукали царський уряд в 1679-1681 рр. силами слобідських полків та служивих людей південних міст побудувати цілу систему укріплень вздовж лівого берега Сіверського Дінця, починаючи від витоків його правої притоки Мжі до впадіння в нього його лівої притоки Осколу, правим берегом останнього - до старої Білгородської лінії, щоб таким чином не допустити

нападів кримчаків не лише на Слобожанщину, але й південні повіти Росії. Оскільки центральним містом у цій системі укріплень було місто Ізюм, зведене при Ізюмській переправі на правому боці Дінця, то всю новозведену оборонну лінію стали називати Ізюмською.

Щоб прикрити з півдня торські соляні промисли, Святогірський монастир, а також побудовані в межиріччі Сіверського Дінця й Тору міста (Ізюм, Маяки, Тор), за розпорядженням царського уряду в 1680 р. воєводою П.Хованським, під керівництвом якого зводився східний відрізок Ізюмської лінії, було складено план побудови системи укріплень між Сіверським Дінцем і Тором, т.з. Торської лінії, котра фактично співпала з пропозиціями В. Струкова. Втілювати цей план у життя довелося полковнику Харківського слобідського полку Г. Донцю.

У березні 1684 р. на його ім'я надійшла грамота за підписами московських царів Івана і Петра, в якій наказувалось: "Для захисту від приходів військових людей Маяцькому, Святогірському монастирю, Торським озерам, Цареборисову та іншим українним черкаським містам від м. Ізюма, від р. Сіверського Дінця, вниз по Дінцю, степом, через урочища і Черкаський ліс по Голій Долині, через р. Торець (Сухий Торець. - В.П.) до р. Тору (Казенний Торець. - В.П.) насипати земляний вал і збудувати дерев'яні укріплення відповідно до місцевості; а від гирла Торця вниз по р. Тор до її гирла збудувати земляні та всякі інші укріплення; м. Маяцьке перенести до гирла р. Тор, де вона впадає у Сіверський Донець. Зробити ці споруди на 18 верстах Харківському полку, а другу половину - Охтирському, а інших близьких українних міст служилим людям від гирла Тору на 17 верстах. В Розряд прислати описові книги та план"¹⁷.

Про те, як було виконано це царське розпорядження, свідчить "Строельная книга", доставлена харківським полковником Г.Донцем у листопаді 1684 р. до канцелярії білгородського воєводи. У ній зазначається, що при гирлі р. Тор, куди передбачалось перенести Маяцький острог, збудовано нове містечко, в кріпосних стінах якого знаходилось 6 веж, з яких 2 - проїзні, а чотири глухих. Протяжність кріпосних стін, без веж, складала 174 сажні. Навколо містечка викопали рів. Однак мешканці Маяцького відмовилися переселятися до новозбудованого міста, посилаючись на те, що вони переважно живуть за рахунок доставки дров на торські соляні промисли.

Тому до новозбудованого містечка запросили осадчого С.Бронку і доручили йому заселяти його. До осені йому вдалося поселити в новому містечку ще 5 родин і попа. Охорона містечка була доручена козакам Харківського полку. На перших порах новозбудоване містечко називали Козацькою Пристанню, яка розташовувалась поруч і часто згадується в джерелах другої половини XVII ст., або просто "Городок". На початку XVIII ст., після заповідання поведдю містечку великих збитків, його мешканці перейшли на більш безпечне місце і стали називати своє поселення Райгородком (під такою назвою воно виступає і нині у Слов'янському районі).

Від Городка по лівому берегу р. Тор (Казенного Торця) до соляних озер насипали земляний вал і викопали рів, на заболочених місцях установили потрібні надовби. Біля татарської переправи насипали вал і викопали рів з обох боків ріки. Загальна протяжність укріплень на цій ділянці складала 5939 сажнів (залишки цього валу в деяких місцях на берегах Казенного Торця збереглися й до наших днів і місцеві жителі називають їх залишками Турецького валу). Від Торських озер намічалось насипати земляний вал і викопати рів через степову місцевість до р. Голої Долини та до Черкаського байраку, але неявка охтирських козаків і служилих людей південних міст Росії не дозволила цього зробити. У Черкаському байраці вирубали засіку. На опіллі між байраком і Черкаським лісом насипали вал і викопали рів, у самому лісі вирубали засіку. Між Черкаським лісом і р. Голою Долиною планувалось збудувати місто, але цього також не було зроблено. Далі лінія по степу йшла до Теплинського лісу, а від нього через р. Кам'янку до Сіверського Дінця. Її протяжність на цій ділянці складала 12468 сажнів¹⁸.

Недобудовані ділянки лінії передбачалось завершити в наступному році. Однак цього не сталося: у березні 1685 р. на ім'я харківського полковника надійшла царська грамота, якою було скасовано попереднє розпорядження. У зв'язку з тим майже половина запланованих робіт не була завершена. Незважаючи на це, Торська лінія була нанесена на військову карту 1736 р., її описує у своїх мандрівних записках А.Гільденштедт, який побував у цих місцях в 1774 р. Її залишки можна відшукати не лише в районі Райгородка під назвою "Турецький вал", але й в інших місцях на берегах Казенного Тор-

ця, а також на околицях сіл Черкаське, Майдан та в інших місцях.

У 1685 р., зі створенням Ізюмського слобідського полку Городок, як і інші поселення, що виникли у другій половині XVII ст. в межиріччі Сіверського Дінця і Казенного Торця, були прилучені до новоствореного полку як його сотенні містечка. Не виключена можливість того, що саме створення самого південного слобідського полку - Ізюмського й вплинуло на царське рішення, яке було направлене харківському полковнику Г.Донцю з велінням не направляти на Тор людей для завершення робіт на спорудженні Торської лінії.

Джерела засвідчують, що всі перелічені вище заходи не змогли надійно захистити Торські соляні промисли та прилегли до них містечка від татарських нападів. Уже в 1685 р. під час нападу кримської орди була зруйнована частина острожної стіни містечка Соляного. На початку 1690 р. маячани скаржилися царям - Івану і Петру, що "татарове под Маяцкий приходят большими и малыми партиями беспристанно и многих наших братьев и жен и детей рубят и в полон емлют. А город, государи, ставлен острогом дубовым лесом. И острог и башни ветхи, погнили и обвалились. В осадное время сидеть нам, холопом вашим, не в чем, потому, что город ветх и тайник обвалился, воды в нем нет, а около города и посаду валу и крепости никакой нет. А нас, холопей ваших, в Мояцком малоллюдно и разорены до останку. А город Мояцкий... строился служилыми русских городов людьми и черкасы. Милосердные и великие государи, цари и великие князи, Иоанн Алексеевич и Петр Алексеевич, всея Великия и Малыя и Белья России самодержцы, пожалуйте нас, холопов своих... Велите о строении города и крепостей своих великих государей указ учинить, чтоб нам, холопом вашим, с женушками и с детишками в осадное время было в чем сидеть, и от воинских людей не разориться и не разбресться. Великие государи, смилуйтесь"¹⁹.

Влітку 1690 р. козаки слобідських полків і служилі люди південних міст Росії (разом 2560 чол.) під керівництвом того ж Донця працювали на відновленні острожної стіни та веж і на відбудові земляних та дерев'яних укріплень навколо посаду Соляного та варниць. Різного виду укріплень було відновлено на 1863 сажнях 3 аршинах²⁰.

Після завершення робіт для зміцнення місцевих гарнізонів у Солянному залишили 259 солдат Лівенського полку на чолі з полковником і полкову гармату, а в Маяцькому - 222 рейтар і копійщиків під загальною командою ротмістра. У 1694 р. відрядженим на Ізюмську укріплену лінію військам під командою думного дворянина В.Ведеревського було доручено не тільки охороняти, але й відновити зруйновані дерев'яні та земляні споруди Маяцького та Соляного.

З рапорту Ведеревського випливає, що острог Соляного на той час був у доброму стані, а навколо посаду довелось насипати земляний вал довжиною у 334 саж. та збудувати дерев'яні вежі. Звіт Ведеревського дає також досить чітке уявлення про тогочасний стан Маяцького:

"Город Маяцкий построен 1663 г. подле Северского Донца, на Крымской стороне. Острог ставлен дубовым лесом... По городской стене помещены кровати, а сверху острогу обламы и каты накочены. Городовые стены, кровати и каты худы, во многих местах обвалились. По городу семь башен четверугольных. Проезжая башня Троицкая мерою стены по две сажени с аршином. В ней с поземным три моста. Возле той башни вестовой колокол весом в 8 пудов 14 гривенок, и тот колокол разбит... От той проезжей Троицкой башни по мере городской стены вниз к Северскому Донцу до наугольной глухой башни 18 сажен без четверти. Башня наугольная мерою стены по две сажени. В ней один мост. От той наугольной башни по мере городской стены до другой глухой наугольной башни 30 сажен. Башня та наугольная мерою стены по две сажни. В ней один мост. От той наугольной башни по мере городской стены до средней глухой башни 18 сажен. Башня та средняя мерою стены по две сажени с аршином. В ней два моста. От той средней глухой башни до наугольной глухой башни 17 сажен. Башня та наугольная мерою стены по две сажени. В ней один мост. От той наугольной глухой башни по мере городской стены до проезжей средней башни 20 сажен с аршином. Башня та средняя проезжая мерою стены по 2,5 сажени. В ней с поземным три моста. От той проезжей средней башни до наугольной глухой башни по мере городской стены 20 сажней. Башня наугольная мерою стены по два сажни. В ней один мост. От той наугольной глухой башни по мере городской стены до Троицкой проезжей башни 22 сажени. И те выше описанные семь башен без верхов и не-

которые те и городовые стены, и обламы и каты, и кровати во многих местах обгнили и обвалились... Около городу с трех сторон выкопан ров глубиной в 2,5 сажни, в поперек - 3 сажни. И тот ров осыпался вновь... С четвертой стороны городу не копан потому, что городовые стены стоят от реки Донца над горою... По городу наряду: медные три пищали, весом более 10 пудов; одна - железная, весом 32 пуда; затинная пищаль в ложах; 30 мушкетных стволов да 20 старых мушкетов... Изнутри города учинен тайник. В тайнике колодезь. Воды в нем нет... Служилых воинских людей - 91 человек"²¹.

Цей опис підтверджує неодноразові скарги маячан і торян про тяжкі умови життя в цих містечках, головним чином через постійну загрозу татарських нападів і захоплення в полон мешканців, зловживання місцевих воєвод. Через загрозу нападів кримської орди жителі містечок не займалися землеробством, хоча для цього їм були виділені землі при заснуванні містечок. З їх скарг випливає, що головним заняттям маячан була доставка з маяцьких лісів дров на торські соляні промисли, а торян - випарювання солі. Однак і тут часто вони наражалися на небезпеку потрапити до рук татар. Найчастіше до рук татар потрапляли доставщики дров на промисли, хоча вони, як і чумаки, їхали цілими "таборами"(валками). Так, у 1683 на сінокосах взяли татари в полон 15 торян і 2-х солепромисловців з Миргорода, а в 1688 р. напали на "дровняний табір": багатьох людей порубали (очевидно, вони чинили опір, але сили були нерівні) і в полон забрали, через що чумаки боялися приїжджати на Тор за сіллю²².

Через важкі умови життя в цих містечках, невагу до їх потреб з боку як місцевої, так і центральної влади мали місце втечі мешканців Маяків, Соляного до інших міст на Запорозжя. Так, у 1683 р. з Тору на Запорозжя подалося 60 чол. найманців, що охороняли місто. Воєводі вдалося наздогнати на полтавській дорозі й повернути назад лише 16 чол.²³

Все це, а також вступ Росії в 1686 р. до антитурецької коаліції змушувало царський уряд надавати більше уваги укріпленню містечок регіону наприкінці XVII ст. Так, наприкінці літа 1696 р. Соляне містечко і посад з укріпленнями "згоріли повністю". Приказний голова Ізносков вимагав негайно направити на Тор людей для їх відбудови. За розпорядженням білгородського воєводи Б.Шереметева для відбудови Соляного та його охорони на Тор відрядили полк С.Короб'їна, до якого

по дорозі приєдналися козаки Харківського та Ізюмського полків, і разом протягом літа вони працювали на відбудові містечка. Рапорт Короб'їна свідчить, що острог було відновлено на старій основі і збудовано із стоячих дубових колод заввишки над землею на 2,25 саж. Правда, замість 6 веж збудували лише 5, з яких одна була проїзною²⁴.

У травні наступного року місто знову потерпіло від нападу 5-тисячної кримської орди. Соляні промисли й посад були спалені. Частково потерпів і острог Соляного та посад Маяцького. Думається, що останні напади були відповіддю на облогу російськими військами та українськими козаками Азовської фортеці. Після цього мешканці Соляного, а за ними й маячани стали переходити на Бахмут і освоювати там відкриті козаками Сухарівського юрту (вперше згадується в 1666 р. в районі нинішнього с. Ямпіль) соляні джерела, ропи яких виявилася майже втричі вищої концентрації в порівнянні з торською, котра навесні та восени опріснювалася в озерах дощовими та сніговими водами. Переселення на Бахмут торян і маячан послужило поштовхом до виникнення нового містечка на "кримському" боці Сіверського Дінця.

Перелічені заходи по укріпленню та охороні міст Подончів'я наприкінці XVII ст., приєднання Азова в 1696 р. до Росії, безумовно, прискорювали заселення краю. Красномовно про це свідчить хід заселення Райгородка, що простежується за матеріалами ревізьких казок 1720 р. За перших 20 років XVIII ст. до містечка переселилось 42 родини: 16 з них прибули з Чугуєва, по 4 - з Курська і Лівен, 3 - з Харкова, по 2 - з Донецького, Нового Осколу і Хотмиська, по одній - з Айдара, Білгорода, Валуйок, Маяка, Новосілля, Полатова, Рильська, Севська і Чернявська²⁵. Наведені відомості переконливо доводять, що більшість мешканців містечка складала вихідці із Слобожанщини. Це спростовує висновок В. Кабузана не лише про час заснування Райгородка в 1701 р., але його заселення виключно однодвірцями.

На масові переселення із Слобожанщини в Приазов'я на початку XVIII ст. вказується і в царській грамоті від 7 липня 1707 р. В ній говориться: "Чугуївці, харків'яни, золочівці, маячани, служилі та жилецькі люди, покидаючи свої будівлі з дружинами і дітьми, а інші, покинувши родину, ідуть на Дон і в донецькі городки"²⁶. Масові переселення сприяли збільшенню чисельності населення в регіоні на рубежі XVII-XVIII ст., появи

нових поселень. Переконливим доказом цього може служити нове містечко Бахмут, основну частину перших мешканців якого склали вихідці з Тора, Маяцького та Райгородка, про що свідчить перший його перепис 1703 р.

Більш інтенсивно в другій половині XVII ст. заселялася територія на лівому березі Сіверського Дінця, зокрема межиріччя Жеребця й Айдару. У її заселенні основна роль належала слобідським козакам, які все далі зі своїми поселеннями просувалися на південний схід, освоюючи верхів'я та середні течії Жеребця, Красної, а назустріч їм з південного сходу на північний захід просувались донські козаки. Тому не дивно, що часто населені пункти цих двох козацьких общин на цій території розташовувались поруч. Наприклад, на р. Жеребці Ізюмського слобідського полку с. Ямпіль та сл. Сухарівська - донських козаків. Останні разом із слобожанами не тільки відвідували богослужіння у Святогірському монастирі, але й робили вклади на його розбудову.

Після приєднання до Росії м. Азова царський уряд став направляти в новозбудовані в Подонців'ї міста служилих людей, а донських козаків розселяти вздовж доріг, які вели до новопродбаного міста, що спричинилось до їх осідання і на правому боці Дінця. Правда, донське козацтво чинило опір цим заходам уряду. Воно не тільки не погоджувалось на переселення на нові місця, але й часто покидало їх, що змушувало уряд вживати проти непокірних репресивні заходи. Серед поселень на лівобережжі Дінця особливо виділялися Сухарівська слобода, Новоайдар, Великолуцьк, Біловодськ, Брянка та ін.²⁷

Активне освоєння у другій половині XVII ст. лівобережжя Дінця сприяло просуванню місцевих жителів усе далі в степи в пошуках вільних земель під пасовища, пасіки, сінокоси, переходом на правий (кримський) бік Дінця. У найбільшій мірі для зазначених вище занять мешканцями Маяків, Райгородка, Соляного та Сухарівського юрту використовувалася територія по обидва боки річки Бахмут. На берегах цієї річки мешканці названих вище поселень пасли худобу, косили сіно, тримали пасіки, не відбуючи ніяких повинностей, а в 1683 р. розвідали соляні джерела.

Збільшення чисельності населення в регіоні сприяло росту попиту на сіль, і торські соляні промисли не могли уже його забезпечувати. Тим більше що через опріснення навесні

та восени озер виварка солі ставала нерентабельною. Тому торські солеварі наприкінці 70-х – початку 80-х рр. відшукали соляні джерела на більш захищеному лівому боці Дінця. В 1681 р. мешканці Соляного Іван Клушина та Омелян і Тимофій Сазонові звернулися до чугуївського воєводи за дозволом виварювати сіль на берегах річки Жеребець. Їх прохання було задоволене, і на початку 90-х рр. на правому і лівому берегах річки уже функціонувало 70 криниць, ропа яких використовувалася для виварювання солі переважно жителями Соляного і Маяцького. Козаки Сухарівської слободи в 1683 р. розвідали соляні джерела на середній течії р. Бахмут і використовували їх деякий час «наїздом», тобто таким же способом, як до 60-х рр. використовувались торські соляні озера²⁸.

З 1697 р., після зруйнування татарами соляних промислів на Торі і самого містечка, на Бахмут стали переселятися торяни і маячани. До 1701 р. біля соляних джерел на Бахмуті виросла невеличка слобода, жителі якої звернулися до уряду за дозволом побудувати на Бахмуті острог для захисту від нападів "неприятельских людей". Очевидно, поки в урядових установах Білгорода та Москви вивчали, звідкіля на р.Бахмуті взялися люди, кому вони підпорядковані, то, очевидно, місцеві козаки самі звели невеликий острог. На цю думку настановлюють матеріали царської грамоти від 14 жовтня 1704 р. В ній відмічається, що 14 серпня 1702 р. до Білгорода була направлена грамота, за якою місцевий воєвода повинен був відрядити на Бахмут "кого пригоже", щоб на тій річці переписати усіх мешканців, що поселилися там. Князь Іван Кольцов-Мосальський відрядив на Бахмут поручика Петра Язикова, котрим було встановлено, що "на річці Бахмуті російських громадян (торських, маяцьких та інших міст) 36 чоловік, українців Ізюмського полку (торських і маяцьких мешканців) 112 чоловік, донських козаків - 2 чол., в т.ч. один сказав, що з Черкаської станиці і живе наїздом на р.Бахмуті прикажчиком у донського козака для виварки солі, другий - з Дурновської станиці прийшов на Бахмут для виварки солі. У всіх цих мешканців було 29 солеварних колодязів, 49 дворів, 49 хат, 11 комор, 48 куренів і землянок²⁹.

У наступному році на Бахмут відрядили капітана Григорія Скорихіна, яким було складено опис новозбудованого там містечка: "На річці Бахмуті збудовано місто з обох боків річки стоячим дубовим острогом. У ньому двоє проїзних воріт. У

довжину через річку Бахмут 61 сажень, а в ширину - 17 сажнів. Житла в самому містечку ніякого немає. Біля містечка, вгору за річкою Бахмут, з правого боку, на посаді, збудована каплиця. Поблизу неї - приміщення для митного збору Ізюмського полку і Семенівської канцелярії, для мостового проїзду митниці, і ратуша Ізюмського полку. Навколо митниці та ратуші у різних місцях збудовані Ізюмського полку козаками, торськими і маяцькими мешканцями різних станів 15 комор для торгівлі та 9 кузень. Поблизу містечка на річці збудована торгова баня (віддана на відкуп). У тому ж місті побудувались і живуть своїми дворами 54 козаки Ізюмського полку, з різних російських міст різних станів - 19 чол. На річці Бахмуті біля солеварних колодязів влаштовані 140 солеварних сковорід козаків Ізюмського полку та 30 сковорід людей різних чинів південноросійських міст. По берегах р. Бахмут немає лісів і рибних ловищ, розораних земель, мало сінних покосів, тільки при витоках річки знаходяться невеликі байраки. Як показав огляд на "кримському боці" Сіверського Дінця, крім міст Ізюма, Маяцького, Тора і Бахмута, ніяких поселень не було³⁰.

Ці відомості про початок м. Бахмута, на наш погляд, переконливо свідчать, що не тільки краєзнавцям, але й владним структурам м. Артемівська (до 1924 р. - Бахмута) пора відмовитись від хибного твердження, що м. Бахмут походить від Бахмутівської сторожі, яка вперше згадується під 1571 р., адже вона знаходилась, як зазначалося вище, на лівому боці Сіверського Дінця і не являла собою поселення, яке можна було б прийняти за початок нинішнього м. Артемівська, а лише місце для зустрічі прикордонної служби. Нині це місце знаходиться в межах с. Ямпіль.

Оскільки між старшиною Війська Донського і Ізюмського полку розгорілися суперечки за право володіння Бахмутськими соляними промислами, то царський уряд у 1704 р. прийняв рішення передати їх у відання казни, а поселених на Бахмуті торян і маячан (їх було 148 чол., дончаків - лише 2 чол.) - у відання Ізюмського полку³¹.

Якщо в заселенні Подонців'я, де урядова колонізація йшла слідом за народною, подекуди зливаючись з нею, а здебільшого обтяжливими своїми повинностями вона примушувала переселенців проникати все далі в глибину Дикого поля і освоювати його. Переважно у ній брали участь не тільки вихідці з України (у другій половині XVII – на початку XVIII

ст. здебільшого з Правобережної), але і південних повітів Росії та Війська Донського. На противагу північно-східній частині нинішньої Донеччини, південно-західні її райони здебільшого заселялися запорожцями.

На берегах річок Вовчої, Кривого Торця, Кальміусу, Крички та інших місцевих рік у другій половині XVII ст. появляються нові зимівники. Так, згідно з церковними відомостями, в 90-х рр. численні зимівники згадуються при витоках Кальміусу, на базі яких у 1778 р. нащадком ізюмського полковника Євдокимом Шидловським була заснована слобода і названа на честь сина Олександрівка (нині вона входить до Київського району м. Донецька). У той же час при витоках лівої притоки Кальміусу р. Грузької згадуються зимівники, які поклали початок Ясенівській слободі, що входить нині до Червоногвардійського району м. Макіївки. Водночас вихідцями з Лівобережної України було закладено ряд зимівників у Залізній балці при витоках Кривого Торця, які поклали початок слободі Государів Байрак, що нині є складовою частиною м. Горлівки. Саме з цих зимівників на початку XVIII ст. до м. Бахмута доставлялася сільськогосподарська продукція, де вона обмінювалася на сіль. В зимівниках при витоках Кальміусу зі своїм загоном під час переходу із Запорожжя на Дон зупинявся К.Булавін, очікуючи на запорожців, з якими він домовився про допомогу у відстоюванні козацьких вольностей. Це, на наш погляд, дає всі підстави для перегляду початкової історії нинішніх міст Донбасу, до складу яких увійшли ці поселення - Донецька, Горлівки та Макіївки.

Про активізацію в освоєнні регіону на рубежі XVII - XVIII ст. свідчить розширення володінь Святогірського монастиря. У 1705 р. він придбав землю під млин ("мельничную заимку") у цареборисівського козака С.Ситника на річці Студенок і заселив її, заснувавши село, яке й по нині виступає під такою назвою. Через чотири роки монастир придбав хутір на р. Осинівці з умовою спільного користування млином. У той же час ігумен монастиря скаржився на відсутність приміщень для утримання худоби, через що монастир зазнавав втрату в худобі не лише від диких звірів, але й від "лихих людей"³². Загалом більш активне освоєння цієї території на рубежі XVII-XVIII ст. у значній мірі було зумовлене боротьбою Росії за вихід до Азовського і Чорного морів, активною участю у цій боротьбі українського козацтва. Яскравим доказом цього може служити

процес формування населення вже згадуваного Райгородка та заснування нових поселень на лівобережжі Дінця.

Якщо в царській грамоті від 1704 р. не вказується конкретних дат заснування поселень на лівобережжі Дінця донськими козаками, то в справах посольського приказу про розшук втікачів на Дон від 1707 р. зазначається, що Лугань (нині Станічно-Луганське) збудована 30 років тому, а нині в ньому 149 чол.; Староайдарськ - також 30 років тому (77 чол.); Теплинськ - стільки ж років тому (67 чол.); Трьохізбенськ - 28 років тому (61 чол.); Борівське - 30 років тому (120 чол.); Краснянськ - 20 років тому (115 чол.); Сухарівськ - 28 років (88 чол.); Новокраснянський юрт - 2 роки тому (28 чол.); Новоайдарськ - 20 років тому (70 чол.); Бельськ ("Беленской") - тому 8-й рік (41 чол.); Обливи, що на р.Деркул, - 35 чол.; Закотинський - також 8-й рік (58 чол.)³³. Враховуючи той факт, що Сухарівський юрт як поселення вперше згадується в 1666 р. при розмежуванні володінь Святогірського монастиря, то важко повірити в достовірність усіх дат про час заснування перелічених поселень. Однак немає сумніву у тому, що перелічені поселення в основному з'явилися у другій половині ХУІІ ст. Згідно з повідомленням капітана Г.Скурихіна, Кабанячий юрт на однойменній річці був збудований у 1702 р. На початок ХУІІІ ст. (1707 р.) можна віднести заснування Нового Борівського городка, який виник у результаті переселення козаків з Борівського на р. Борову. Однак після розгрому повстання Булавіна згідно з указом Петра І від 1707 р. закріплена за Новоборівським земля передавалася Святогірському монастиреві, але царська грамота на володіння монастирем цією землею не була видана. Тому азовський губернатор П.Толстой, якому для поселення селян відвели малопродатні землі с. Трьохізбенки, звернувся до царя з проханням передати йому землі Новоборівського. Згідно з указом від 5 червня 1710 р. він отримав право на ці землі.

Однак поразка Петра І при Пруті та віддача значних територій у Приазов'ї Туреччині не дозволили відмежувати ці землі, тому мешканці Боровського продовжували користуватися ними. За свідченням скарги архімандрита Святогірського монастиря коменданту Бахмута підполковнику Н.Львову від 1725 р. мешканці Боровського не тільки користувалися орними землями й сіножатями, але й стали будувати там свої хутори. У відповідь на цю скаргу Бахмутська провінціальна кан-

целяря доручила управителю Старого Борівського Полікарпу Сиром'ятину обмежувати землі в Новому Борівському й оголошити тим, хто там самовільно захопив землю, щоб вони в цьому юрті не жили і не володіли угіддями³⁴. У 1699 р. на р. Айдарі виникло поселення Біле, а коли дещо пізніше виникло Нове Біле, то перше стали називати Старобільськом. Під цією назвою воно виступає й нині.

Про стан заселення Середнього Подонців'я на рубежі XVII-XVIII ст. можна зробити також певні висновки і на підставі опису місцевих лісів, придатних для кораблебудування, що проводився у 1697 р. У ньому перераховуються наступні поселення: Гундорів, Митякін, Айдарський, Трьохізбенський, Краснянський, Боровський, Сухарів і Маяк. Перелічені вище городки, за винятком Маяка, можна віднести до числа поселень, що виникли в процесі стихійних народних міграцій³⁵.

Серед урядових заходів, що до певної міри вплинули на заселення цього району, необхідно назвати також і згадану вище спробу розселити донських козаків вздовж шляхів, що проходили із центральних повітів Росії до Азова і Троїцької фортеці з метою створення регулярної поштової служби. На виконання цього царського указу в 1701 р. було переселено близько 1000 донських козаків. На підставі повідомлення отамана Війська Донського Якіма Філіпова на лівому боці Дінця були засновані Осинувий, Ровеньки і Шувльгін городки на Айдарі та Кабанячий - на Красній. У 1706 р. губернатор запропонував закласти городок при гирлі Айдару для постачання хліба до Азова і Таганрога³⁶. Перелік поселень свідчить, що всі вони були закладені на лівому боці Дінця і жодного - на правобережжі.

Певне пожвавлення в заселенні краю наприкінці XVII - початку XVIII ст. уже на рубежі першого та другого десятиліть XVIII ст. призупинилось у зв'язку з повстанням К. Булавина, розгромом урядовими військами Старої Запорозької Січі і відходом запорожців під Олешки, а також зміною південних кордонів Росії після невдалого Прутського походу. Після розгрому повстання Булавина багато поселень, що служили опорними пунктами повсталих, каральні загони В. Долгорукого (брата страченого К. Булавина в жовтні 1707 р. при Шувльгінському Ю. Долгорукого) зруйнували дощенту. Так, після розгрому загону С. Драного, що намагався оволодіти Маяком і Тором, на початку липня в 1708 р. при Кривій Луці (поблизу Тора)

урядові війська направилися до Бахмута, «де було злочинське зборище з запорозькими козаками... І та післана партія той Бахмут випалила і розорила дощенту...»³⁷. Така ж доля спіткала і Трьохізбенську станицю, в якій народився Булавін.

Необхідно також врахувати, що частина повсталих, рятуючись від каральних загонів, втекла на Кубань і в інші місця. У межі Кримського ханства переселилася більшість запорожців, рятуючись від переслідувань з боку царської влади після розгрому Старої Січі. Якщо за умовами Константинопольського договору 1700 р. майже вся Донеччина опинилася під владою Російської держави, то після поразки російських військ при Пруті, згідно з умовами Прутського (1711 р.), Константинопольського (1712 р.), Адріанопольського (1713 р.) договорів, кордон між Росією і Туреччиною проходив від Дону по його правій притоці р. Темерник на р. Тузлів, з останньої - на Міус, перейшовши Міус, по дорозі Азов-Бахмут на вододіл Кринка-Лугань, Кальміус-Бахмут і Кривий Торець. Перейшовши його при балці Залізній, виходив на Казенний Торець, а з нього на витки Сухого Торця. З останнього - по межиріччю Самари й Орелі виходив до Дніпра. Таким чином, у складі Росії фактично залишився лише Бахмутський повіт, створений у процесі губернської реформи наприкінці 1708 р. як складова частина Азовської губернії. До нього увійшли наступні поселення краю: містечка - Бахмут, Тор, Маяки, Райгородок та Цареборисів і слободи - Співаківська, Ямпільська, Сухарівська, Борова, Краснянська, Новоайдарська, Староайдарська, Трьохізбенська та Борівська, що до цього входили до Ізюмського полку та Війська Донського.

Остання територія сучасної Донеччини опинилася у складі Кримського ханства як складової частини Османської імперії. Тому не дивно, що запорозька колонізація, віддаляючись від російсько-турецького кордону, переважно по північному узбережжю Азовського моря просувалася все далі на схід і уже на початку 40-х рр. досягла Кубані. На Єйській косі запорожці тримали рибні заводи. Зі встановленням на Січі в 30-х рр. паланкового поділу ця територія входила до Кальміуської та Єланецької паланок. Якщо Кальміуська паланка займала землі між Кальміусом, Вовчою, Терсою, узбережжям Азовського моря, Бердою та Конкою (Кінськими Водами), то Єланецька - решту земель на схід від Кальміусу аж до Кубані.

Бахмутський повіт безпосередньо примикав до кордону з Туреччиною. Після ліквідації в 1713 р. Азовської губернії спочатку його передали до Київської, а з 1727 р. - до Воронежської губернії³⁸. Оскільки його населені пункти, особливо на правому березі Сіверського Дінця, виявилися найближчими до кордону з Туреччиною, зокрема міста Бахмут і Тор, то не дивно, що їм надавалась особлива увага, перш за все Бахмуту як центру повіту, у зміцненні їх обороноздатності.

Наприкінці травня 1709 р., проїжджаючи з Троїцької фортеці (Таганрога) під Полтаву, напередодні Полтавської битви, Петро I зупинився у Бахмуті. Оглянувши його, розпорядився відбудувати місто й соляні промисли. Останні були зруйновані К. Булавиним ще взимку 1705-1706 рр. на знак протесту про передачу їх казни згідно з грамотою Петра I від 14 жовтня 1704 р. Про те, що розпорядження царя стали негайно запроваджуватися в життя, свідчить той факт, що на соляних промислах уже наприкінці липня 1709 р. сіль випарювали на 2-х сковородах. Щодо м. Бахмут, то воно відбудовувалося поступово. Про це переконуємось із опису міста, складеного на запит Герольдмейстерської контори у жовтні 1725 р. комендантом Бахмутської фортеці підполковником Никифором Львовим. У ньому зазначається, що місто Бахмут заселене років з 30 тому, в зв'язку з тим, що торський козак Бірюков відшукав тут соляні джерела і для захисту було збудовано острог (зруйнований на початку липня 1708 р. під час розгрому повстання К. Булавина. – В.П.), а в 1710 р. на цьому місці при князі Кольцові-Масальському - збудована земляна фортеця, яка стоїть і нині на рівному сухому місці біля річки Бахмут, **від якої й місто отримало свою назву** (виділено нами як доказ того, що не від Бахмутівської сторожі походить назва м. Бахмут). Під час перебування в Бахмуті командирів Соловова, Вепрейського і Чиркова (на рубежі 10-20-х рр. - В.П.) посад обнесено з трьох боків палісадом, а з четвертої - земляним валом³⁹. Оскільки згідно з умовами Прутського, Адріанопольського та Константинопольського договорів Росія зобов'язана була залишити й зруйнувати Азовську та Троїцьку (Таганрозьку) фортеці, то з останньої артилерію і гарнізон перевели до Бахмута, щоб зміцнити його обороноздатність.

Про це переконливо свідчать відомості про місто, поміщені в книзі секретаря сенату І.К.Кирилова "Цветущее состояние Всероссийского государства", написаній в 1727 р. В ній

читаємо: "Город Бахмут, построен деревянной острог тому лет с 30 по причине, что чрез торского казака Бирюкова сысканы соляные воды, а в 710 году на том месте учинена земляная фортеция. Стоит тот город подле реки Бахмута, а вокруг посаду с трех сторон зделан полисад, а с четвертую вал земляной". Отже, ця частина опису Бахмута в книзі І.Кирилова повністю співпадає з описом підполковника Никифора Львова, представленим останнім у 1725 р. до Герольдмейстерської контори. В той же час у книзі Кирилова далі зазначається, що воєводою комендантом Бахмута на той час був Никифор Львов, у воєводській канцелярії за штатом числились: 1 канцелярист, 2 копіювальники, 2 писарі, 2 сторожі, а в фортеці – 3-ротний батальйон чисельністю в 503 чол., серед яких 14 – офіцери. Батальйон утримувався на кошти, що надходили від соляних промислів. До провінції на той час належали такі поселення: Райгородок, Сухарів, Ямпіль, Краснянськ, Борівський, Старий Айдар і Новий Айдар, в яких проживало 5103 особи чол. статі⁴⁰.

Таким чином, у другій половині XVII – на початку XVIII ст. заселення Донеччини значно прискорилось. Цьому сприяли не лише масові переселення українських селян і міщан з Правобережної України, Волині та Поділля, яке з 1672 р. опинилось під владою Туреччини, але й зміцнення позицій Росії в цьому регіоні після Переяславської ради. Однак розгром царськими військами повстання Кіндрата Булавина, Старої Січі та перенесення російсько-турецького кордону у 1713 р. з узбережжя Азовського моря на Азовсько-Донецький та Самарсько-Орельський вододіли спричинились не тільки до зруйнування частини місцевих поселень, але й відпливу населення з регіону, якому постійно загрожували орди кримського хана.

Заселення Подонців'я в середині XVIII ст.

З метою подальшого зміцнення нових кордонів з Туреччиною 2 лютого 1713 р. було видано Петром I указ, згідно з яким передбачалось набрати в Київській та Азовській губерніях з числа драгун, солдатів, стрільців, козаків, гарматників і відставних офіцерів віком від 15 до 30 років по 3500 чол. ландміліції (територіальних військ) і розмістити їх вздовж кордону, тобто при ріках Орелі й Сіверському Дінцю, "для захисту від неприятеля"¹. Для прикриття цих полків від нападів з півдня за ініціативою київського генерал-губернатора Вейсбаха українські козаки в 1731 р. розпочали будівництво системи укріплень (відомих під назвою Української лінії), які повинні були перегородити основні дороги, що вели з Криму на Лівобережну та Слобідську Україну і в межі Росії. Земляний вал і рів перед ним, фортеці та редути, з яких би прострілювалася вся територія вздовж лінії, повинні були пройти від Дніпра по правому березі Орелі та Берестової до витоків останньої. З верхів'їв Берестової лінія переходила на р. Береку (праву притоку Дінця) і по її лівому березі досягала Дінця, а далі його лівим берегом - до прийняття ним р. Лугані. У зв'язку з тим, що до початку російсько-турецької війни 1735-1739 рр. було збудовано лише понад 285 верст на ділянці від Дніпра до Сіверського Дінця, то російському урядові доводилось вживати додаткових заходів по зміцненню обороноздатності східної її ділянки, тобто Бахмутської провінції.

Оскільки набір ландміліцьких полків з різних причин зволікався (після зруйнування Азова й Троїцької фортеці в 1713 р. Азовська губернія перестала існувати), то уряд, щоб прикрити найбільш незахищені ділянки кордонів, став переводити з центральних районів Росії безпомісних дворян, яких з 1718 р. стали називати однодвірцями, й селити їх здебільшого на лівому боці Дінця, що й призвело до появи в Подонців'ї цілих однодвірських сіл, тобто поселень, заселених служилими людьми, які були зобов'язані не тільки охороняти південні кордони, але й виконувати різні чиновницькі функції у місцевих державних органах. У 1729 р. царський уряд між м. Тором і майбутньою Українською лінією поселив замість ландміліцьких полків

(військових поселенців) сербський гусарський полк, що перебував на службі в Росії з 1723 р.²

Однак ці заходи центральної влади виявилися малоефективними. Матеріали перших переписів населення в Росії свідчать, що чисельність податного населення в Бахмутській провінції між 1-ю і 3-ю ревізіями не тільки відчутно зменшилася, але й змінився його етнічний склад. Згідно з даними 1-ї ревізії (1719 р.) у Бахмутській провінції проживали 6994 росіяни і 1753 українці. Серед 6841 особи чол. статі російського податного населення 93 складали купці, 6718 однодвірці та 30 поміщицьких селян, а серед 153 осіб чол. статі неподатного населення - 5 припадало на приказних службовців, 100 - на відставників і 48 - на церковнослужителів. Серед українців 1540 припадало на державних селян і 213 - на козаків. Більшість українців працювали на соляних промислах. Зміни в населенні провінції між 1-ю і 3-ю ревізіями відображає таблиця 1.

Таблиця 1. – Населення Бахмутської провінції в 1719-1744 рр.³

Населений пункт	1719 р.	1737 р.	1744 р.
Бахмут	500	493	373
Тор	392	291	237
Маяк	506	438	273
Райгородок	162	167	65
Трохізбенська слобода	533	539	350
Староайдарська -"	645	627	352
Новоайдарська -"	1176	1156	547
Борова	257	233	267
Співаківська -"	811	598	179
Ямпільська -"	180	166	94
Сухарівська -"	179	172	116
Краснянська -"	586	582	308
Борівська -"	314	294	149
Цареборисів	600	362	224
Муратове	-	-	11
Капітонівка	-	-	5
Р а з о м	6841	8118	3551

До певної міри на чисельності населення негативно позначилась і епідемія чуми, що двічі в той час (в 1718-1719 і 1738 рр.) лютувала в цьому районі. Збільшення чисельності

українського населення провінції в основному відбувалося за рахунок вихідців із сусідньої Слобідської України, тим більше що на перших порах уряд їх перехід не обмежував. Так, в 1725 р. переселенцями зі Слобожанщини була заснована слобода Шульгіна (Шульгінська), у 1733 р. приватновласницькі слободи Боровенька (Писарівка), Шабельківка (Ольхова), Голубівка (Біла) та Петропавлівка. У 1732 р. в провінції було зареєстровано уже 3385 осіб чол. статі українців, у тому числі 1298 - поміщицьких, 1445 - вільних селян, 453 - козаки, 97 - посадських і 92 солевари⁴.

Масовий перехід українського населення зі Слобідської України в 20-30-х рр. у межі Бахмутської провінції викликав занепокоєння уряду, оскільки на плечі слобідських полків в час російсько-турецької війни 1735-1739 рр. було покладено захист південних рубежів від вторгнень кримських і ногайських татар. Через те царський уряд указом від 11 лютого 1736 р. заборонив приймати на поселення українців у місцях, де до перепису 1732 р. "малоросійських" поселень не було. На тих, хто наслідився б приймати і селити малоросіян, накладався штраф за кожну чоловічу особу по 5 крб. "А тих виведених малоросіян у тих віддалених місцях і в казенних містечках вносити в окладні книги як і великоросіян і брати ті ж гроші з тих сіл і слобід, де вони нині живуть"⁵. Проте цей указ стосувався тільки самовільних поселенців Бахмутської провінції і Війська Донського і не поширювався на тих, хто був переведений на цю територію урядом з метою зміцнення безпеки південних рубежів Росії.

Російсько-турецька війна 1735-1739 рр. особливо негативно позначилася на заселенні Бахмутської провінції. У 1736 р. провінція постраждала від татарського набігу. Зруйновані були цілі села, а їх мешканці потрапили до полону, урожай було спалено, а худобу відігнано. Кримська орда, перейшовши Сіверський Донець в районі Ізюма, завдала великих втрат і російським військам. Головнокомандувач східного угруповання військ генерал Лассі був убитий, а його син потрапив у полон. До воєнних спустошень додалася епідемія чуми, занесена військами. Все це спричинило зменшення чисельності населення: росіян з 6841 особи чол. статі в 1719 р. до 6118 осіб у 1736 р., українців з 3385 осіб у 1732 р до 2586 у 1737 р. Все населення провінції на 1738 р. склало 8809 осіб чол. статі. В порівнянні з 1719 р. чисельність росіян зменшилась з

6994 до 6223 осіб, зате українців виросла з 1753 до 2586 осіб. Із загальної кількості населення провінції 8809 осіб чол. статі - 4197 осіб чол. статі припадало на майбутній Бахмутський повіт, а 4612 - на Донецький (Слов'яносербський). Більшість українського населення розміщалася у Бахмутському повіті (1934 особи), оскільки він безпосередньо примикав до Слобідської України, а на частку майбутнього Донецького - припадало лише 652 особи чол. статі. Поміщицьких селян у Бахмутському повіті числилось 58, а в Донецькому - 90 осіб чол. статі⁶.

У межах провінції, тобто на території майбутніх Бахмутського і Донецького повітів, було поселено 2747 осіб чол. статі слобідських козаків, що перебували у віданні Ізюмського слобідського полку. Крім того, у Бахмуті й Торі було поселено ще 712 козаків (388 російських, 324 українських), що помітно позначилося на національному складі населення провінції. З 9290 осіб чол. статі загальної кількості населення провінції за 2-ю ревізією на українців припадало 5730, або 61,38%, трохи менше 2/3 усього його населення. З них державні селяни склали 93%, а на поміщицьких залишалося лише 7%, більшість з яких припадала на Бахмутський повіт. На території майбутнього Слов'яносербського (Донецького) повіту в 30-х рр. була заснована поміщицька слобода Голубівка (Біла), завдяки якій за II ревізією поміщицькі селяни склали 2,3% загальної чисельності населення.

Порівняно низька заселеність Бахмутської провінції, зокрема Донецького повіту, де за II ревізією числилося лише 203 особи чол. статі податного населення, викликала занепокоєність уряду, особливо напередодні і після війни з Туреччиною в 1735-1739 рр. Оскільки будівництво Української укріпленої лінії, що спішно зводилася в 1731-1735 рр. по Дінцю до Лугані після завершення війни з Туреччиною, не було продовжено, то на початку 50-х рр. з метою прикриття південних повітів Росії вирішили оселити між Бахмутом і Луганню, на найменш заселеній території, вихідців із Балкан - сербів, хорватів та інших, що мали досвід боротьби проти Османської імперії і виявили бажання переселитися до Росії.

Перша партія вихідців з Австрії прибула до Києва влітку 1751 р. 24 грудня цього ж року був опублікований іменний указ імператриці Єлизавети «Про прийняття в підданство сербів, що бажають оселитися в Росії і служити особливими

полками; про призначення на межі з Туреччиною вигідних місць для поселення... »⁷. Відповідно до указу від 29 грудня 1751 р. для першої партії, очолюваної І. Хорватом було відведено під поселення територію на правому боці Дніпра в 20 верст від кордону з Польщею до річки Кагарлик, а з її гирла прямою лінією на верхів'я річки Омельник і по ній до Дніпра⁸.

Наприкінці 1752 р. до Києва зі своїми людьми прибули підполковник Іван Георгійович Шевич (з синами Іваном і Петром, які були у званні капітанів, поручиком Ст.Сабовим, Ів. і Гнатом Міоковичами, Костянтином Юзбашем та ін. - разом 168 чол.) і підполковник Райко (Родіон) Прерадович, команда якого складалася в основному з його родичів, серед яких було 24 особи чол. статі і 4 - жіночої. Шевич і Прерадович отримали військові звання генерал-майорів, а інші офіцери - відповідно на один ранг отримали вищі звання. Р.Прерадович на манер французів додав до свого прізвища приставку "де" і став Депрерадовичем. Обидва підполковники заявили, що не бажають селитися разом з людьми І.Хорвата, і вимагали виділити їм окремо місця під поселення. Спочатку вони зажадали відвести їм землі від Дніпра до Бахмуту, між Оріллю і Самарою. Але оскільки ця територія вже була заселена запорожцями, що після повернення напередодні російсько-турецької війни 1735-1739 рр. в межі Росії брали активну участь разом з російськими військами як в сухопутних, так і морських воєнних операціях проти Туреччини, то уряд не посмів віддати їх землі вихідцям із Балкан і відвів для них найменш заселені місця між Бахмутом і Луганню у Бахмутському повіті з умовою, що наявне там населення буде повернене на місця його виходу, тобто в основному в межі Слобідської України. Обидва генерали, хоч і без ентузіазму, все ж таки погодилися на поселення в межиріччі Бахмуту та Лугані і пообіцяли сформувати із своїх співвітчизників та інших вихідців з Балкан по одному гусарському полку.

Остаточо питання про поселення людей Шевича і Депрерадовича було затвержене на спільному засіданні Сенату, Колегії закордонних справ та Військовій колегії на початку квітня 1753 р., на якому було також прийнято рішення про будівництво нової Української лінії, яка повинна була проходити від Дніпра по Самарі до Бахмуту і захистити поселення, що виникли між Українською лінією і Самарою. Зведення нової укріпленої лінії в центрі запорозьких володінь викликало різ-

кий протест у запорожців, тому царський уряд вирішив на східному крилі цієї лінії розмістити новостворюване іноземне поселення, щоб таким чином за допомогою розміщених на Українській лінії ландміліцьких полків і новооселеної Слов'яносербії не тільки укріпити державні кордони, але й відділити Запорозьку Січ від Лівобережної та Слобідської України, що, безумовно, відбилось би на її поповненні новими вихідцями з цих територій та обмежило б її торговельні зв'язки з іншими регіонами. Відповідно до цього указу люди Депрерадовича повинні були селитися від Бахмута на схід, а люди Шевича - від Лугані на захід, створивши компактне військове поселення під назвою Слов'яносербія з центром у м. Бахмуті. І. Шевич і Р. Депрерадович зобов'язались сформувати по одному гусарському полку і розселити їх у відведених для них місцях.

Деякі дослідники, здебільшого краєзнавці, схильні вважати, що Слов'яносербія створювалась на пустих місцях, так би мовити у "Дикому полі". Що це було не так, свідчить ряд джерел, а найбільш наочно "Ландкарта Слов'яносербії", складена в 1754 р. та уточнена в 1755 і 1756 рр. Ландкарта підписана інженер-генерал-майором Іллею Бібіковим, котрий відповідав за розселення людей Шевича і Депрерадовича, а також інженер-капітаном Прокопом Окуловим, тобто її укладачем. На карті відведена під Слов'яносербію земля розділена на три частини. Ліва частина, призначена для поселення полку Депрерадовича, зафарбована у зелений колір; права, призначена для полку Шевича, - у жовтий колір; на південних кордонах Слов'яносербії червоною фарбою виділені місця, відведені під будівництво редутів і фортець. Вони йдуть із заходу на схід у такому порядку: при витоках Бахмуту, Булавінському Колодязі, на річці Ольховій, права притока Лугані, при Сватовому колодязі та три на берегах р. Луганчика. Північна межа території полку Депрерадовича йшла по Дінцю від гирла Бахмуту до Оріхової балки на сході, включаючи річку Нижню Біленьку; західна - по Бахмуту до впадіння в нього р. Сухої Плотви, відтак повертала на південний схід до злиття річок Дальньої та Нижньої Плотви, а далі по балках до Государева байраку, від нього - до Булавінського колодязя, а від нього до вершин р. Білої (Білої Лугані). За течією Лугані досягала Уткіного байраку, від нього йшла на витоки р. Лозової, а по ній - на р. Лугань до Оріхового байраку, відтак - на північ і до Дін-

ця. На цій території відмічені три слободи (Серебрянка, Шипилівка і Ковалівка) та 65 хуторів. Територія, відведена під полк Шевича, на півночі та північному сході обмежувалась Сіверським Дінцем, на сході та південному сході водорозділом басейну Сіверського Дінця та Азовського моря. На ній зазначено 50 хуторів⁹. Переважно в цих поселеннях жило так зване безуказне населення, яке стало селитися тут здебільшого ще з початку XVIII ст.

Після затвердження високими інстанціями плану, тобто ландкарти Слов'яносербії, Шевичу та Депрерадовичу веліли негайно вирушати зі своїми людьми на відведені для них місця. Але вони не поспішали, очікуючи прибуття до Росії нових партій співвітчизників. Однак австрійський уряд заборонив переселення православного населення в межі Російської імперії. Тому фактично заселення Слов'яносербії розпочалося у 1754 р. На середину 1755 р. Шевич і Депрерадович зуміли поселити на відведеній їм території лише 1513 чол., у тому числі 1101 особу чол. статі та 412 – жіночої. З них у полку Шевича числилося 799 осіб (611 чоловіків та 188 жінок), а в полку Депрерадовича - 714 осіб (490 чоловіків і 224 жінки)¹⁰.

Населення в Слов'яносербії розміщалося по полках і ротах. В кожному полку було по 8 рот. Рота мала свої земляні укріплення або шанці, що разом зі згаданими вище редутами підкреслює оборонний характер цього військового поселення. На перших порах поселення, що формувалися поза старими населеними пунктами, називалися за номерами рот і лише в другій половині XVIII ст. за ними закріплюються назви, які здебільшого пов'язані з назвами місцевостей, в яких розташовувались ці поселення, або з іменами та прізвищами ротних командирів, що їх засновували.

Згідно з ландкартою Слов'яносербії роти полку Депрерадовича повинні були розміститися в такому порядку: 1 і 2-а в с. Серебрянці, 3-я - при гирлі річки Верхньої Біленької, 4-а - при коліні Дінця, де нині с.Привілля, 5-а при вигині Лугані, троха вище гирла р. Сенжарівки, 6-а - при гирлі р. Нижньої Біленької (нині с. Нижнє), 7-а - на р. Камишеваха, 8-а в 5 верстах від 3-ї (нині Біла Гора), 9-а - при впадінні в р. Лугань Єсаркового колодязя, а 10-а не відмічена. Можна допускати, що вона повинна була розміщатися у Бахмуті, де знаходилась штаб-квартира Слов'яносербії, оскільки Депрерадович був призначений командиром Слов'яносербії. Більше половини

рот полку Шевича розміщалися на правому березі Дінця. 4-а рота позначена там, де нині с. Кримське. Далі на схід ішли 7, 6, 10, 5 і 1-а. Друга рота полку Шевича розміщала в нижній течії р. Лугані. Вгору по р. Лугані за 3-ю ротою йшли 9 і 8 роти.

Досить образно хід заселення Слов'носербії розкриває у своїх спогадах ротний командир полку І.Шевича капітан С.С.Пішчевич, який дослужився в російській армії до звання генерал-майора. Він розповідає, що його рота розташувалася поблизу Сіверського Дінця, в урочищі Раївці, де неподалік знаходився ліс. Тривалий час рота стояла табором, і доводилось жити йому в невеликій палатці. Потім він збудував сарай із хмизу і накрив його травою, оскільки неможливо було знайти тут майстрів. Хоча на протилежному боці ріки знаходились поселення, але ніхто не бажав найматися на роботу до військових поселенців. Пояснював він це тим, що "народ тамошний родился, врос и состарился все на одном месте, в глуши такой, что никакого другого народа не видит, кроме себя и своих. Как нас увидели, то убежали от нас, как дикие..."

Спочатку в його роті було тільки 11 гусар, вахмістр і два капрали. Кожен будувався і допомагав іншому. У збудованому ним сарайчику було дві кімнати і невеличкі сіни з коморою. Однак ця "резиденція" недовго послужила йому. Однієї ночі піднялася буря і пішов дощ з градом. Покрівля сарайчика промокла наскрізь, і вода потекла з неї струмками всередину, і промокли всі, – і дружина, і діти, – ніби купались у воді. Наступного дня Пішчевич післав своїх людей за Донець, там вони купили заступ, два свердла, ліс і почали копати землянку. На той час до них під'їхав літній чоловік і привіз борошно на возі. Пішчевич купив у нього все борошно. Це був перший з місцевих людей, хто відважився переїхати на правий берег і зустрітися з новими поселенцями. Він поглянув на їх роботу і запропонував Пішчевичу купити в нього зрубний будинок, пообіцявши доставити його на місце і поставити там, де йому буде вигідно. Наступного дня Пішчевич відправив до Нового Айдара свою людину, і будинок було куплено за 50 крб., перевезено й поставлено в Раївці, як стало називатися засноване 1754 р. людьми Пішчевича село. В подальшому Раївка стала приватним володінням К.Н. Юзбаша - офіцера цього полку.

Оскільки очікуваного переселення балканських слов'ян до Росії не відбулося, то царський уряд не став переселяти

на старі місця безуказне населення, що жило на території, відведеній під Слов'яносербію. Очевидно, уряд також урахував ці труднощі, які терпіли непристосовані до місцевого клімату та ведення на нових місцях свого господарства не тільки слов'яносербські, але й новосербські поселенці, тобто поселені у викуплених урядом у попередніх мешканців домівках на правобережжі Дніпра люди І.Хорвата.

У зв'язку з цим уряд скасував своє рішення про виселення місцевих жителів на територію Слобідської України, а також дозволив Шевичу і Депрерадовичу приймати вихідців з України, Молдавії й інших закордонних держав до своїх полків. Переважно завдяки вихідцям з України, котрих охоче приймали Шевич і Депрерадович, населення Слов'яносербії у 1763 р. збільшилося до 10076 душ чол. статі (5924 – в майбутньому Бахмутському і 4152 – у Слов'яносербському повітах). Проте іноземці складали лише 3992 душі чол. статі, у тому числі 2627 молдаван і 378 сербів, останню частину складало українське населення¹¹. Таким чином, переважну більшість населення Слов'яносербії складали українці та молдавани. Кількість останніх особливо помітно зросла в період війни з Туреччиною 1768-1774 рр., коли в селах Штеричів протягом одного року було поселено декілька тисяч чоловік, у переважній більшості молдаван і волохів, виведених із театру воєнних дій. Завдяки цим іноземним переселенцям ще більше зріс поліетнічний склад населення Бахмутської провінції. Необхідно також зазначити, що оскільки прибулі з Шевичем і Депрерадовичем їхні співвітчизники у значній більшості були безсімейними, то переважно одружувалися з українськими дівчатами, що сприяло створенню змішаних сімей та прискорювало асиміляцію іноземців.

Недоукомплектованість полків Депрерадовича й Шевича стала головною причиною їх об'єднання в 1764 р. в один Бахмутський гусарський полк. Його командиром був призначений полковник Георгій Депрерадович, син генерал-майора Р.Депрерадовича, якого на той час уже не було в живих. Бахмутський гусарський полк складався з 16 рот (шанців): 1-а - Серебрянка, 2-а - Червоний Яр, 3-я - Верхнє, 4-а - Корсунка, 5-а - Привільне, 6-а - Кримське, 7-а - Нижнє, 8-а - Підгірне, в подальшому Донецьк і Слов'яносербськ, 9-а - Жовте, 10-а - Кам'яний Брід, 11-а - Черкаське, 12-а - Хороше, 13-а - Калинівське, 14-а - Троїцьке, 15-а і 16-а - Луганське.

В цілому завдяки заселенню Слов'яносербії в 50- 60-х рр. XVIII ст. помітно зросло населення Бахмутської провінції. Якщо на її території в 1745 р. мешкало близько 6565 осіб чол. статі, то в 1762 р. - 13217 осіб чол. статі. Великі зміни відбулися в етнічному складі населення. Якщо в 1745 р. українське населення складало 57,48%, російське - 42,52%, то в 1763 р. кількість українців збільшилася до 75,41%, молдавани склали 17,08%, росіяни - лише 4,72% від загальної кількості населення¹². Під кінець свого існування Слов'яносербія поступово набрала вигляду звичайного адміністративно-територіального поселення і відрізнялася від інших лише тим, що її мешканці зобов'язані були відбувати військову службу, тобто в разі необхідності виступити на захист південних кордонів Російської імперії. У кожного військового поселенця було своє господарство, здатне забезпечувати його всім необхідним, за винятком зброї та мундиру, якими військових поселенців забезпечувала держава. Так, у 1764 р. із 42 рядових гусар 1-ї роти Бахмутського гусарського полку, що розташовувалась у с. Серебрянка, 33 мали свої господарства. Гусар Благий Сербул мав свій дім, 1 коня, 7 голів рогатої худоби і 6 свиней. Зі свого поля він зібрав 5 кіп жита, стільки ж пшениці, 2 копи вівса, 4 - ячменю і 5 - проса. Павло Молдаванов також мав 1 коня, 7 голів великої рогатої худоби, 2 свині і зібрав зі свого поля 8 кіп пшениці та 7 кіп ячменю. Гусар 3-ї роти Михайло Драгниш мав троє коней, 13 голів великої рогатої худоби, 17 овець і 3 свині. Гусар цієї ж роти Іван Самофалов мав двоє коней, 2 голови великої рогатої худоби та 1 свиню¹³.

За цими відомостями можна зробити висновки не лише про стан господарства військових поселенців після десяти років їх служби, але й про їх етнічну приналежність. Правда, якщо господарство рядових гусар фактично нічим не відрізнялося від селянського, то офіцерські господарства не поступалися поміщицьким.

Хоча інша територія Бахмутського повіту заселялася в той час менш інтенсивно, все ж таки й тут спостерігалися великі зрушення в рості чисельності населення, правда, у переважній більшості вони були зумовлені переселенням приватновласницьких селян із Слобідської України. Тому, поряд із військово-землеробською колонізацією, у повіті формується помісне землеволодіння. В середині XVIII ст. на схід від Бахмута виникає 4 поміщицьких поселення, заселених українсь-

кими селянами: Степанівка, Суходіл, Первозванівка, Петрівка, а також однодвірське село Бахмутівка. Більшість поміщицьких поселень належала місцевій чиновницькій верхівці. Зокрема коменданту Бахмутської фортеці П. Шабельському належали землі не тільки в межах сучасного міста Краматорська, але й на південних околицях Слов'яносербії, де вони безпосередньо межували з землями Війська Донського. Намагання Шабельського розширити свої володіння за рахунок неосвоєних земель стало предметом суперечок між ним і старшиною Війська Донського. На плані Бахмутського повіту 1767 р. по річці Бахмут, вверх від повітового міста, нанесені Микитівська слобода і 12 хуторів, униз до Сіверського Дінця - 8 слобід і 132 хутори, найбільше їх відзначено на річках Ближніх і Дальніх Ступках - 35. На берегах р. Тор - 5 слобід і 52 хутори¹⁴. В цілому за даними III ревізії (1762-1763 р.), у межах Бахмутської провінції нараховувалося 25660 чол. податного населення, з котрого 75,89% припадало на державних поселян, а 24,11% - на поміщицьких. За етнічною ознакою воно розподілялося в такий спосіб: 74,20% складали українці, 13,76% - росіяни, 10,24% - молдавани, а 1,8% - представники інших етносів¹⁵.

Організація Слов'яносербії сприяла й подальшому заселенню лівобережної частини краю. В 1752 р. на річці Боровій було засновано хутір Голованівку, а в 1753 р. засновано хутори Воєводівку та Катеринівку. Воєводівку згодом купив граф Гендриков, і в 1757 р. в ній уже було 80 дворів. У 1756 р. були засновані хутір Кудрявців і слобода Смоляннівка. У середині 50-х рр. була заснована і сл. Варварівка¹⁶.

Порівняно повільніше заселялася південно-західна частина сучасної Донеччини, що до середини 30-х рр. перебувала в складі Кримського ханства. Запорожці, яким царська влада забороняла будь-які взаєностосунки з іншими районами Лівобережної України, основні зусилля спрямовували на освоєння північного узбережжя Азовського моря, оскільки торгівля рибю не лише забезпечувала їх продуктами харчування, але й дозволяла отримувати певні прибутки для оновлення військового спорядження та державотворчих потреб. Тож не дивно, що їх рибальські артілі просувалися все далі на схід і досягли на початку 40 рр. Єйської коси.

Однак важкі матеріальні умови, в яких опинились козаки (їм заборонялася вільна торгівля, зв'язки з Україною) та намагання кримського хана й турецького султана використати їх не

лише у воєнних конфліктах з Польщею, але й війнах на Кавказі, спонукали запорозьке керівництво до пошуків взаєморозуміння з царськими властями та можливостей повернення Війська Запорозького під заступництво Російської імперії. Вважають, що переговори між представниками Коша та уряду Петра II розпочалися у 1727 р. У травні 1728 р. на місце кошового отамана К.Гордієнка було обрано прихильника зближення з Росією І.Гусака, який наважився виступити проти лінії Гордієнка. Гордієнка козаки заарештували, забрали всі клейноди і подалися з-під Олешок на старі місця, до р. Чортомлик. Однак російський уряд, боячись загострення взаємостосунків з Портою, не дав згоди на прийняття їх у своє підданство. Тому, проживши два роки при Чортомлику, запорожці вимушені були податися на р. Кам'янку й відновити на кордоні з Туреччиною Кам'янську Січ, яка знаходилась тут у 1709-1711 рр. І лише з приходом до влади Анни Іоаннівни та наближенням російсько-турецької війни 1735-1739 р. царський уряд дозволив козакам повернутися в межі Росії, тобто на р. Чортомлик.

У березні 1734 р. розпочалася розбудова Нової Січі. Умови, на яких запорожці погодились служити царському урядові, були викладені у статтях договору, підписаного представниками обох сторін влітку 1734 р. в м. Лубнах, де козаки склали присягу на вірність царському урядові. Після цього запорожці стали селитися переважно в межиріччі Орелі і Самари, подалі від Криму. Лише після повернення цих земель Росії за умовами Білгородського договору вони стали більш активно освоювати закріплені за ними Лубенським договором території, особливо на схід від Дніпра, що й послужило приводом для суперечок між старшиною Війська Донського та Запорозької Січі за рибні промисли на морських косах, від Міуського лиману до річки Берди.

Щоб покласти край взаємним претензіям, сенатським указом від 30 квітня 1746 р. була встановлена межа між Військом Донським і Запорозькою Січчю по ріці Кальміус: лівий бік Кальміусу, від верхів'я і до гирла, закріплювався за донськими козаками, а правий - за запорожцями¹⁷. На території, що простяглася на сході від Кальміусу і до Дніпра на заході, від узбережжя Азовського моря рік Берди і Конки - на півдні до Вовчої на півночі, й розташувалася найбільша за територією у Новій Січі й найменш заселена Кальміуська паланка. Проте відсутність необхідних джерел не дозволяє нині дати як конк-

ретну картину заселення Запорожжя в цілому, так і Кальміуської паланки зокрема.

Але оскільки на правому боці Дніпра в 50-60-х рр. на землях запорожців царський уряд створив Нову Сербію, на південь від неї поселив Новослобідський козацький полк, то запорожці стали віддавати перевагу території на лівому боці Дніпра. Доказом цьому, на наш погляд, може служити той факт, що після ліквідації Січі і проведення військовими командами перепису населення на землях запорожців на лівому боці Дніпра, у межах Азовської губернії, було враховано 27932 осіб чол. статі, тоді як на правому - в межах Новоросійської губернії - 17088 осіб чол. статі¹⁸. Очевидно, більш активним заселенням цієї території і пояснюється загострення взаємовідносин запорожців не тільки з донськими козаками, але й землевласниками Слобідської України. Якщо р. Кальміус з 1746 р. стала офіційною межею між Запорозькою Січчю та Військом Донським, то на території сучасної Донецької області запорожці вважали такою межею між їх землями та Слобідською Україною Косагів вал, тобто збудовану на початку 80-х рр. XVII ст. по Сіверському Дінцю Ізюмську лінію, що зводилась під керівництвом воєводи Г.Косагова, та її продовження по Голій Долині, Сухому і Казенному Торцю, так звану Торську укріплену лінію, про яку йшлося вище.

Матеріали архіву Коша Нової Запорозької Січі та деякі інші офіційні документи дозволяють стверджувати, що після повернення на старі місця запорожці не тільки активізували процес заселення земель, які вони здавна вважали своїми, а з 30-х рр. стали інтенсивно заселятися царським урядом за рахунок не тільки дрібного безпомісного російського дворянства, здебільшого так званих служилих людей (однодвірців), але й розділили свої володіння на паланки, впровадивши чіткий адміністративний устрій, що дозволяло Кошу оперативно впливати на всі сторони життя козацької общини, в тому числі й боротися із зазіханнями на їх землі порубіжної царської адміністрації та поміщиків, котрі намагалися розширити свої володіння за рахунок запорозьких земель.

На підставі численних документальних матеріалів складається враження, що, стежачи пильно за будь-якими вторгненнями в межі запорозьких володінь, Кіш особливу увагу в середині XVIII ст. надавав заселенню порубіжних земель, щоб таким чином не допустити вторгнень сусідів у свої володіння.

В межах сучасної Донеччини уже з початку 40-х рр. згадується при гирлі Кальміусу Кальміуська слобода, в якій жила адміністрація паланки. При полковникові Андрієві Порохні в 1754 р. розпочалося будівництво церкви. Дерево для побудови доставляли із самарських лісів, тобто з території Самарської паланки. Щоб не гнати спеціально за ним підводи, Порохня домовлявся з полковником Самарської паланки, щоб чумаки, їдучи на азовські коси за рибою чи іншими товарами, доставляли дерево до Кальміуської слободи, за що вони отримували додаткову платню. Обладнання для церкви паланкова старшина купила в Новочеркаську, тобто у донських козаків. Ця церква функціонувала до осені 1768 р., до зруйнування слободи кримською ордою під час її останнього нападу на цю територію. Напередодні нападу Кіш зобов'язав паланкову старшину перевести населення слободи разом з адміністрацією на р. Самару. Якщо паланкова адміністрація виконала це розпорядження і навіть вивезла туди церковні речі, то рядові козаки, посилаючись на нестачу кормів на Самарі для утримання худоби, відмовилися переїжджати на Самару. Можна допускати, що під натиском кримської орди вони відійшли на схід під захист Троїцької фортеці (нині м. Таганрога) і Ростова, де заснували на берегах р. Міус нові поселення: Покровське (Верхнє), Троїцьке, Нікольське (Сарматське), Консюзьке (Кам'янобридське) і Батайське, котрі відмічаються у 1769 р. як "малоросійські" поселення¹⁹.

Крім Кальміуської слободи, на правому боці р. Кальміус у 50-х рр. згадуються козацькі хутори, володільці яких скаржилися не лише на напади й пограбування з боку дончаків, але й гайдамаків, що приходили сюди з Правобережної України і в переважній більшості забирали у зимівчан різні продукти, перш за все борошно, крупу, мед, що дозволяє зробити певні висновки про заняття місцевого населення. Найбільше зимівників відмічається при витоках Кальміусу, Кривого Торця, Крички, тобто на межі з Бахмутською провінцією, котра до 1765 р. перебувала у складі Воронезької губернії, а також, як зазначалось раніше, на берегах р. Вовчої та в інших місцях. Так, згадуються в період Нової Січі зимівники на місці нинішніх населених пунктів: Гродівки, Дружківки, Горлівки, Макіївки, Мар'янки та ін. Правда, велика кількість з них була зруйнована під час останнього набігу орди наприкінці 1768 р. Однак тут же вони відновлювались і переростали в слободи та села.

Так, в балці Залізній на правому боці Кривого Торця, освоєній запорожцями в 1696-1707 рр., під час нападу кримської орди козацькі зимівники були зруйновані, але у 1769 р. цю місцевість зайняв козак Прокіп Дяченко і став запрошувати до себе рідних з Полтавщини, завдяки чому його зимівник переріс у слободу, в якій перепис 1782 р. виявив 197 чоловіків і 173 жінки²⁰. Подібна й історія нинішньої Дружківки, мешканці зимівників, що знаходились на території нинішнього міста, дружно разом з козаками Бахмутського гусарського полку не допустили дальшого просування орди на північ, звідкіля й пішла легенда про назву поселення - Дружківка.

Ще більш показовою у цьому відношенні є доля Кальміуської слободи, яка дотла була зруйнована ордою. У 1771 р. на старі місця повернулася із Самари паланкова адміністрація на чолі з полковником Петром Велігурою. Повернуто було також і вивезені церковні речі. З цього і розпочалась відбудова Кальміуської слободи. У 1775 р. у слободі вже нараховувалося 55 дворів і діяв млин²¹. За підрахунками А.В.Бойка, на час зруйнування Запорозької Січі в межах Кальміуської паланки було близько 300 зимівників, в яких проживало до 4 тис. чоловік²². Звичайно, в порівнянні з іншими лівобережними паланками, крім Прогноївської, це надто мало, але й та кількість населення, враховуючи, що паланка прийняла першою удар орди восени 1768 р., від чого значна частина населення розійшлася, то ніяк не можна уявляти цю територію суцільною пусткою, як це намагаються показати деякі прихильники великодержавної колонізаційної політики, перебільшуючи таким чином роль подальшого етапу в освоєнні цієї території та применшуючи роль козацтва в освоєнні Північного Приазов'я.

Необхідно також підкреслити, що близькість кримських володінь і постійна загроза татарських набігів спонукали царський уряд вжити ряд заходів для зміцнення обороноздатності південних рубежів імперії, у тому числі й розташованих біля кордонів з Кримом (до 1739 р.) Бахмутської і Торської фортець. Наприкінці 20 - початку 30-х рр. вони зазнали великої реконструкції. Збережені в архівах плани цих фортець дозволяють стверджувати, що саме в ті роки їм був наданий той вигляд, який вони зберегли до 80-х рр., коли після приєднання Кримського ханства до Росії і ліквідації загрози татарських набігів Бахмутська і Торська фортеці були виключені з числа

оборонних споруд. Відпала також необхідність утримання в них військових гарнізонів. З середини 80-х рр. ці міста фактично стали головними адміністративними й господарськими центрами краю.

Саме в ході реконструкції початку 30-х рр. у Торі, на фортечних стінах, з'явилося 40 гармат, а не під час "легендарного" острогу в 1645 р., як про це повідомляється в краєзнавчих виданнях²³. У Бахмуті в 20-х рр., крім гарнізону фортеці (понад 500 чол.), козаків Ізюмського слобідського полку, з яких у 1748 р. був сформований Бахмутський козацький полк, знаходилось понад 300 охоронців соляних заводів при 23 гарматах. Очевидно, саме ці військові сили і не дозволили кримській орді увірватися в межі Слов'яносербії наприкінці 1768 р. У той же час цей останній напад орди, що коштував Новоросійській губернії не менше 20 тис. чоловік ясиру, спонукав царський уряд задуматися над подальшим зміцненням обороноздатності придбаних за умовами Белградського договору земель і перш за все прискорити процес їх заселення, зокрема більш пристосованими до місцевих умов господарювання вихідцями з України та Молдавії.

Переломним у цьому відношенні був 1764 р., коли Катерина II затвердила плани заселення Нової Сербії та Слов'яносербії, на підставі яких на базі цих військових поселень та Української лінії була створена Новоросійська губернія, а недоукомплектовані полки Р.Прерадовича та С.Шевича зливалися в один Бахмутський гусарський полк, а Бахмутський козацький полк переіменовувався у Луганський пікінерний. Затверджений імператрицею 11 червня 1764 р. план заселення Слов'яносербії передбачав розподіл її території на 140 округів по 20 тис. десятин у кожному окрузі. 108 округів відводились під поселення військовослужбовців, а 32 округи для поселення усіх бажаючих заснувати на цій території нові слободи. Кожен округ ділився на 70 ділянок (дач). Їх величина становила від 26 до 30 (в безлісих місцях) десятин. Ці дачі повинні були залишатися неподільними величинами і передаватися в спадщину по чоловічій лінії. Це повинно було забезпечувати як виконання володільцем дачі (військовим поселенцем) військової повинності, так і сплати державних податків всіма іншими. Бажаючим заснувати нові оселі відводилася така кількість землі, яку вони зобов'язувалися заселити, але не більше 48 дач. Встановлювалось 3 види поселень:

державні, військові та поміщицькі. У разі заселення відведених земель вони переходили в приватну власність. Після закінчення пільгового терміну (від 6 до 16 років в залежності від якості землі) власник платив за неї вдвічі менше, ніж державні селяни. Правда, право на отримання землі надавалося лише тим, хто проживав у цій місцевості. При виїзді за її межі виїжджаючий повинен був продати землю тим, хто проживав або служив у цій місцевості. Для отримання землі не встановлювалося ніяких станових обмежень: землю міг отримати кожен, хто мав можливість її заселити. В разі незаселення землі вона передавалася іншим бажаючим її придбати або обкладалася подвійним податком.

З метою прискорення заселення отриманих земель дозволялось "викликати" зарубіжних поселенців. До того ж за вивід 300 чоловік військових поселенців вербовальнику надавався військовий чин майора, 150 - капітана, 80 - поручика, 60 - прапорщика, 30 - вахмістра. Якщо іноземці не записувалися до військових поселенців, то для отримання цих чинів вимагалось вивести у двічі більшу кількість людей.

При обговоренні адміністративних реформ і заселення краю піднімалися питання зміцнення його обороноздатності. Спеціальна комісія, що опрацьовувала плани цих реформ за вказівкою імператриці, прийшла до висновку, що для прикриття поселень між Дніпром та Дінцем не варто будувати укріпленої лінії на зразок Української, а задовольнитися лише зміцненням уже існуючих та побудовою на найбільш небезпечних місцях нових фортець середньої величини (на Самарі, Бахмуті та Лугані), а між ними різної величини редутів. У 1764 р. при відрядженні інженерів-геодезистів для обмежування Новоросійської губернії їм було доручено визначити місця для майбутніх фортець. Подані ними пропозиції свідчать, що на р. Самарі передбачалось збудувати фортецю поруч з Новоселицею - центром Самарської паланки, наступну - при витоках Самари, на відстані 100 верст від першої, і назвати її Катерининською. Третю фортецю планувалось збудувати при вершині р. Бик, лівої притоки Самари, або при витоках Кривого Торця, і назвати її Павлівською. Ця фортеця повинна була прикривати Азово-Ізюмську дорогу і за планом мала бути найбільшою. Остання, Єлазаветинська фортеця повинна була розміщатися при р. Лугані. Між фортецями планувалось збудувати 24 редуту, в яких могли б розміститися роти двох ре-

гулярних полків. Будівництво укріплень передбачалось розпочати в 1767 р. зведенням Самарської фортеці, а завершити в 1768 р. До новозбудованих фортець планувалось перевезти артилерію з Української лінії, а саму лінію не руйнувати. Однак реалізувати цей план урядові через початок війни з Туреччиною в 1768-1774 рр. не вдалося²⁴.

Напад кримської орди на самому початку війни на окраїни Російської імперії по традиційній Муравській дорозі спонукав командування російської армії розробити план зведення нової, тобто Дніпровської, лінії для захисту всього лівобережжя Дніпра від раптових нападів кримчаків.

На початку 1770 р. під керівництвом генерал-поручика М. А. Деденьова був розроблений проект будівництва Дніпровської лінії, щоб захистити межиріччя Дніпра і Сіверського Дінця від нападів кримської орди. Протягом шести років намічалось по ріках Кінські Води і Берда побудувати 7 фортець, перегородити ріки греблями і підняти в них рівень води, створивши таким чином на шляху ворога водну перешкоду, а в фортецях розмістити військові гарнізони. Загальна мета зведення нової укріпленої лінії була сформульована в указі Катерини II від 2 вересня 1770 р., в якому зазначалося, «щоб як Малоросійська, так і Слобідська губернії від... варварів забезпечені були, збудувати укріплену лінію від Берди до Дніпра». На думку імператриці, це повинно було сприяти заселенню території між новозбудованою лінією, Дніпром, Кальміусом, Бахмутом і Оріллю, які, за уявленням петербурзьких чиновників, вважалися майже незаселеними²⁵. Хоча будівництво лінії розпочалося наприкінці літа цього ж року, однак Дніпровська лінія й до закінчення війни не була споруджена, а з приєднанням Криму до Росії необхідність у ній відпала взагалі.

Однак її будівництво, розквартирування на ній військ позитивно позначилися на подальшому заселенні Північного Приазов'я, зокрема на поміщицькій колонізації краю. У 1770 р. в Бахмутській провінції поміщиком генерал-майором Георгієм Депрерадовичем, командиром Бахмутського козацького полку, були засновані села Камишеваха та Трипілля. У тому ж році на базі запорозьких зимівників при витоках Кривого Торця виросло село Государів Байрак. У 1771 р. майор Штерич під час військових операцій російської армії проти турецьких військ на території Молдавії під виглядом захисту місцевого населення від військ противника зумів умовити переселитися

до Бахмутського повіту 3595 чол. молдаван і волохів, перш за все до заснованих ним сіл. Правда, частина з них побажала поселитися в державних та військових селах і осіла в Ясинуватій, Землянках, Зайцевому, Заливі, Государевому Байраці, Калиновому, Троїцькому, Луганському та деяких інших поселеннях краю²⁶. Академік Санкт-Петербурзької академії наук Й. А. Гільденштедт, відвідавши в 1774 р. під час подорожі по Подонців'ю села, в яких молдавани проживали разом з українцями, відмічав, що молдаван важко відрізнити від "малоросіян", серед яких вони жили²⁷. Цей факт можна розцінювати як доказ того, що переселенці на нових місцях переймали як виробничу, так і духовну культуру домінуючого етносу.

Щоденник наукової експедиції Й.А.Гільденштедта, здійсненої наприкінці літа - початку осені 1774 р. по Українській лінії, Бахмутській провінції та півдню Слобідсько-Української губернії, дає всебічну картину стану заселення регіону. В цьому документі наявні відомості не лише про населені пункти, кількість дворів і мешканців, але й зустрічаються дані про час заснування поселень, основні види занять їх мешканців, а також про природні багатства краю.

Під час цієї подорожі вчений мав завдання оглянути соляні заводи в Торі та Бахмуті на предмет перспектив подальшої їх експлуатації. Проїжджаючи наприкінці літа вздовж річки Береки (правої притоки Сіверського Дінця), по лівому березі якої проходила Українська лінія, вчений звернув увагу на той факт, що запорожці правий берег Береки й Сіверського Дінця до приватної слободи Граківки (в 6 верстах на захід від м. Ізюма), від якої розпочинався згадуваний земляний вал і проходив через степ по Голій Долині до Сухого Торця, вважали межею між Слобідською Україною та їхніми володіннями. У зв'язку з тим у 1771 р. вони прогнали з території на захід від валу мешканців м. Ізюма та сусіднього з ним с. Кам'янки з заснованих ними хуторів, а на їх місці заснували на Сухому Торці, неподалік від балки Колодяжної, велику Барвінківську слободу, мешканцями якої здебільшого були вихідці з Полтавського полку. Біля цієї слободи знаходилась паланка ("обставлений гарматами окоп"), в якій "жив полковник"²⁸. Цей захід запорожців є досить показовим не тільки щодо поповнення населення, але й щодо збереження території Запорожжя від зазіхань сусідів у період Нової Січі.

Поблизу м. Ізюма на правому боці Дінця знаходилась слобода Топальська, що складалася з хуторів мешканців міста та слободи Кам'янки, розкиданих на берегах одноіменної річки. Біля Кам'янки на підвищеній місцевості років з десять назад було закладено виноградник, в якому було декілька сот виноградних лоз. В низині при р. Кам'янці знаходився фруктовий сад, в якому нараховувалось до 60 дерев. Біля витоків р. Гола Долина знаходилась поштова станція і корчма, що належала Святогірському монастиреві.

Святогірський монастир, що складався з двох церков і будинку, в якому жив архієрей з монахами, розташувався на правому березі Дінця під крутою крейдяною горою заввишки до 40 сажнів. Монастир був оточений чотирикутною стіною, кожен бік якої складав до 60 кроків. У декількох кроках вище монастиря піднімався крейдяний кряж, що утворює декілька пірамідальних вершин, які досягають до 30 сажнів над рівнем води. Між ними збудована невеличка каплиця, одна половина якої вирубана в крейдяній горі, інша прибудована з цегли. Біля цієї каплиці в крейдяній скелі вирубані келії та глибокі ходи. Крім них біля церкви починається підземний хід, яким можна спуститися до монастиря. Цей підземний хід досить крутий і має до 200 сажнів. До побудови монастиря монахи знаходили притулок від нападів татар у підземних келіях. З тих пір, коли харківський полковник Ф. Шидловський збудував близько 100 років тому монастир, оточений стіною, монахи перебували у великій небезпеці від нападів татар.

Біля монастиря через Донець знаходився міст на палях завдовжки до 33 сажнів. На лівому березі Дінця простягалася низина, на якій щорічно 15 серпня відбувалися ярмарки²⁹. За три версти від монастиря вверх по Дінцю, на правому боці, знаходилось с. Богородичне, що належало монастиреві. Вниз по Дінцю, за декілька верст від монастиря, знаходилось друге невеличке село - Монастирське. За дві версти від монастиря, по дорозі до м. Маяки, в балці на підвищеному місці знаходився монастирський виноградник приблизно на 400 лоз, закладений років десять назад. Хоч виноград і вродив, але він був дрібний і поганих сортів, як і в Кам'янці, - зазначав учений. Зате поруч з ним росли чудові яблуні і груші.

Вниз за течією Дінця в низині, оточеній відлогими пагорбами, розкинулось містечко Маяки. Містечко було невелике, неправильної забудови, оточене сухим ровом і частоколом.

Складалось з 100 "поганеньких" будинків, збудованих на "малоросійський лад". 357 осіб чол. статі цього містечка належали до Ізюмської провінції, і з них набирался Ізюмський гусарський полк; близько 50 - до Бахмутської і служили в пікінерах Бахмутського полку, приблизно стільки ж проживало в ньому однодвірців. Біля містечка через Донець знаходився міст завдовжки до 50 сажнів.

За 10 верст від Маяцького, вниз по Дінцю, на правому його боці, знаходився Райгород (нині – с. Райгородок). Він був дещо більший за Маяки. Збудований і укріплений як і Маяки. Населений українцями, що належали до Слобідсько-Української губернії.

Наступним населеним пунктом, в якому Гільденштедту довелося пробути 4 дні, було м. Слов'янськ. В ньому він детально обстежив і описав соляні заводи, побудовані на початку 40-х Г.Ф.Юнкером та після нього. Описуючи саме місто, мандрівник зазначав, що по периметру воно мало близько 1300 сажнів. Частково його укріплення склалися з частоколу, а на заболоченій місцевості - з рогаток. Під час останньої війни, тобто російсько-турецької війни 1768-1774 рр., укріплення містечка були доповнені декількома правильними земляними батареями та бастіонами. Однак роботи над ними так і не були завершені. Гарнізон міста на той час нараховував дві роти солдат, мав на озброєнні близько 40 гармат. В кріпосних стінах знаходилось четверо воріт: бахмутські, ізюмські, маяцькі та солеварські. Чотирикутний замок, тобто старий острог, розташовувався у північно-східній частині міста. Його площа складала приблизно 50 кв. сажнів. Він був оточений частоколом, а по кутах знаходились батареї. У замку зберігалися снаряди. Неподалік від замку розташовувалась церква, друга - біля головного соляного колодязя. В місті нараховувалось близько 150 будинків, "досить погано збудованих"; крамниць для роздрібної торгівлі було мало. На сході й заході від міських укріплень розташовувались передмістя, в яких нараховувалось до 200 будинків.

Фортеця й гарнізон знаходились у підпорядкуванні коменданта, котрий призначався київським обер-комендантом. Комендантом на той час у місті був полковник Ф.П.Караваєв. Мешканці Слов'янська - українці, більшість з яких належала до Ізюмської провінції і підпорядковувалася місцевому магістратові. Деякі з мешканців приєдналися до Луганського пікіне-

рного полку, тобто перейшли в підпорядкованя Бахмутської провінції і незабаром повинні були скласти нові роти цього полку. Третю частину мешканців складали солевари (близько 80 родин), які належали до Бахмутської соляної контори і знаходились у віданні капітана, котрому було доручено від Соляної контори нагляд за місцевими соляними промислами.

Південну половину фортеці на деякій віддалі від неї оточував старий земляний вал, котрий був продовженням згаданого вище валу, що тягнувся від Сіверського Дінця, в 5 верстах вище від Ізюма, і йшов паралельно до Голої Долини в напрямку до Торця, досягаючи його в 2-х верстах на південь від фортеці. Далі він тягнувся до Дінця здебільшого по лівому, а подекуди й по правому березі Казенного Торця. Цим валом було захищено від нападів татар територію на правому березі Дінця. Вал, як підкреслював мандрівник, не був суцільним. Він часто переривався лісами та байраками, в яких були влаштовані засіки. В декількох сотнях кроків на південь від соляних варниць вал перетинався каналом в 2 версти завдовжки та близько 2 сажнів завширшки, проритим від р. Казенного Торця до соляних варниць. План побудови цього каналу був розроблений надвірним радником Г. Ф. Юнкером з метою доставки до них дров, які передбачалось сплавляти по Сіверському Дінцю та Торцю зі Слобідської України. Оскільки під час весняної повені під загрозою затоплення опинилися соляні варниці й місто, то канал довелось залишити незавершеним. У зв'язку з цим Гільденштедт вважав, що краще було замість будівництва каналу розчистити річку Колонтаївку, на березі якої розташовувались варниці.

Далі в щоденнику дається детальна оцінка заходів Юнкера по перебудові соляних промислів і опис їх стану під час відвідання Слов'янська Гільденштедтом. При цьому Гільденштедт зазначав, що варниці Юнкера були збудовані "відмінно" і в них можна було виварювати сіль в будь-яку пору року.

22 серпня 1774 р. експедиція виїхала з м. Слов'янська і направилась до м. Бахмута. За 3 версти на схід від міста члени експедиції по мосту, довжина якого складала 55 кроків, переправились через Торець. Проїхавши 19 верст по підвищеній місцевості, дісталися до поштової станції, що знаходилась на річці Васюківці, біля хутора Макогонівки. Через 7 верст вони переїхали балку Копанки, а ще через 10 верст досягли річки Дальні Ступки. Переправившись по мості через

річку та проїхавши ще 2 версти, досягли м. Бахмута. Весь шлях від Слов'янська до Бахмута складав 43 версти. Вздовж нього по берегах річок і по балках знаходились хутори, які належали до Слов'янська, Райгородка та Бахмута. На правому березі Дінця, між гирлом Торця і Бахмута, розташовувались 3 слободи: поміщицька слобода Лихопеківка, заселена "малоросіянами"(15 родин); Крива Лука - військова слобода з церквою і 80 родинами поселенців; Дронівка - поміщицька слобода, в якій також нараховувалось 15 родин. Всі три слободи належали до ізюмської провінції. Далі шлях експедиції проходив по території колишньої Слов'яносербії. Записи в щоденнику дозволяють до певної міри відтворити стан цього військово-землеробського поселення.

Й.А.Гільденштедт відмічає, що при гирлі річки Вільховатки, яка впадає до Булавінського Колодязя, в 1773 р. була заснована слобода. В ній поселились до 20 родин розкольників, котрі переселились із Польщі до Єлизаветградської провінції, звідтіля до Новопавлівська на Міусі, а з останнього на річку Вільховатку. Оскільки мандрівник не подає назву поселення, то є всі підстави вважати, що тоді ще воно не мало своєї назви, а отримало її дещо пізніше від назви річки (сл. Вільховатка).

На лівому березі р. Біла Лугань, по-народному Білій, згідно із записками Гільденштедта, також знаходилась розкольницька слобода Біленька (нині Городище), заснована розкольниками із Стародуба. В ній проживало 150 родин. Мандрівник зазначає, що свої будинки вони побудували за російським звичаєм з рубленого дерева і опалювалися вони по-чорному. В 35 верстах нижче від слободи Біленької по цій же Білій Лугані знаходилась слобода Біла, що належала майору Штеричу. Щоб не було плутанини в назвах, розкольницьку слободу Біленьку потім переіменували в Городище.

27 серпня Гільденштедт виїхав із слободи Біленької і в 5 верстах на південь від неї, біля витоків р. Міус, натрапив на слободу, в якій проживало до 100 родин росіян, що переселилися сюди із Севського повіту Білгородської губернії. Мандрівник не повідомляє назви поселення, однак мова йде про с.Фашівку, засноване в 1774 р.

В середній течії Міусчика Гільденштедт натрапив на с. Велику Катеринівку, яку 5 років тому майор Штерич заселив "добровольцями малоросіянами". Їх жило тут до 300 родин,

але взимку вони покинули село, залишивши пустими будинки. Таку ж картину мандрівник зустрів і в слободі Новопавлівці, заселеній також 5 років тому Штеричем "малоросіянами". В селі проживало лише декілька українських родин, переведених козацьким полковником з фортеці Св. Дмитрія, який буде на Міусі млин. Мандрівник, на жаль, не вказує причин опустіння села. Можна лише здогадуватися, що із закінченням пільгових літ українські поселенці не погодились стати кріпаками Штерича і подалися на Січ чи в інші місця.

З Новопавлівки експедиція направилась до слободи Малої Катеринівки, котру ще називали Іванівкою. Вона знаходилася при витоках р. Ольхової, що впадає в річку Лугань. У ній також було до 100 дворів. Вона також була заснована майором Штеричем 4 роки тому. В 5 верстах на захід від Малої Катеринівки знаходилась слобода Штеричівка, а ще в 6 верстах на захід - слобода Кречанівка. Обидві вони належали майору Штеричу, який в 1767 р. поселив тут українців. Для цього губернське правління виділило йому землі за межами Бахмутського гусарського полку.

В слободі Білій, на р. Білій Лугані, нараховувалось до 80 дворів. Вона була заселена сином генерала Шевича в окрузі, призначеному для його роти, але потім перейшла до майора Штерича за шлюбним контрактом. При р. Ольховій, де вона приймає з правого боку річку Оріхову, років 12 тому полковник Штерич поселив малоросіян. На час прибуття Гільденштедта в слободі Вільховій проживало до 100 родин і функціонувала церква.

При витоках р. Луганчика знаходилась слобода Петропавлівка, яку Штерич заселив 5 років тому. В ній було до 200 дворів "малоросіян", але за розпорядженням адміністрації Новоросійської губернії вони зобов'язані були переселитися в інші місця, а на їх місце приїхали росіяни із Севського повіту. На той час їх нараховувалось до 1500 осіб чол. статі.

На 15 верст від Петропавлівки, вниз по Луганчику, розташовувалась слобода Ристина, яку ще називали Луганчиком. Заселена вона була 10 років тому майором Шевичем, а на час прибуття Гільденштедта в ній числилось 40 дворів. Нижче по Луганчику, де до нього впадає балка Розсипна, знаходився хутір Поповичів на 10 будинків, що належав одному з гусарських офіцерів. За дві версти від нього знаходився Киричів хутір, далі йшов хутір Шевича, а на 6 верст нижче - хутір

Мілутиновича. Далі при гирлі Крещової балки розташовувався Вуїчів хутір, а через 2 версти - хутір Рашковича. Всі перелічені хутори розташовувались на лівому боці р. Луганчика. На правому боці Луганчика знаходився хутір Ванії священика Бахмутського гусарського полку, через що називали його ще Протопопівським. Йому також належала заселена малоросіянами на 80 домів слобода, заснована 10 років тому, яку також називали Протопопівською або Суходольською. Протопів Ванія отримав дозвіл на володіння цією землею поза Бахмутським гусарським полком в межах Війська Донського. П'ять років тому полковник Рашкович, офіцер Бахмутського полку, самовільно заснував у Макарівському яру слободу з "малоросійських добровольців", в якій у 1774 р. було до 100 будинків.

Побувавши у станиці Луганській, академік знову повернувся на правий бік Дінця до хутора, заснованого полковником Шевичем, в якому знаходилось 20 будинків "малоросіян". Звідтіля він знову повернувся до слободи Терни, на правому боці Лугані, яка також належала полковнику Шевичу, що декілька років тому поселив тут "вільних малоросів". Звідтіля Гільденштедт перебрався до 10-ї роти, що знаходилась напроти гирла р. Ольхової, на лівому боці Лугані. В 6 верстах нижче цієї роти, на лівому боці Лугані, розташовувалась 2-а рота цього полку - шанець Вергунський. Крім шанця Вергунського, на лівому боці Лугані знаходились ще 6 шанців (Кам'янобрідський, Черкаський, Хороший, Калинівський, Троїцький, Луганський), в яких розміщалися 10-16-а роти (в останньому - дві).

З 10-ї роти експедиція перебралась до 9-ї, тобто шанця Жовтоярського, на правому березі Дінця (на схід від нього знаходився лише Красноярський, а на захід - Підгірний - 8-й, Кримський - 6-й, Біленький - 7-й, Верхній - 3-й, Привілля - 5-й, Серебрянка - 1-й), в якому було 80 будинків, а в Кам'янобрідському - 127. Загалом за даними Гільденштедта, в середньому на кожну роту припадало до 100 будинків. Лише в першому шанці - Серебрянському було до 300 будинків. Майже в кожній роті була своя церква.

31 серпня, виїхавши з 9-ї роти, або Жовтоярського шанця, троха нижче за течією ріки, експедиція переправилась на паромі, що рухався за допомогою натягнутого між берегами канату (такі пароми, як зауважив Гільденштедт, були у кожній з рот, що розташовувались на берегах Дінця) через Сіверський Донець, і через 7 верст дісталася до однодвірської сло-

боди Старого Айдара, що розташувалася на правому березі річки в 2 верстах вище від його гирла. Слобода Айдар розташувалась біля підніжжя піщаного підвищення, і її околиці були багаті на ліси, сінокосів у ній було мало, а рілля - піщана.

У 8 верстах від Старого Айдара, вниз по Сіверському Дінцю, знаходилось гирло ріки Євсюг, котра разом з Ковсюгом, що впадає у Донець зліва, складали кордон Бахмутської провінції з Білгородською губернією та Військом Донським. На р. Ковсюг років 10 тому було засновано три слободи, заселені розкольникими, що переселились сюди з Польщі. Ці слободи називалися Верхньою, Середньою та Нижньою сотнями. Офіційно Верхню називали Чернігівкою, середню - Лашинівкою, а назву нижньої експедиції не вдалось з'ясувати. В них проживало приблизно до 300 родин, і належали вони до Валуйського округу Білгородської губернії. На р. Євсюг знаходились дві українські слободи: слобода Св. Дмитра і слобода Св. Петра, або Петропавлівська. Верстах в 5-ти вище Старого Айдара знаходилась українська поміщицька слобода Степанівка, яку ще називали Щеглівкою.

Униз по правому боці Айдару експедиція дісталася до слободи (станиці) Трьохізбенської, що знаходилась на лівому березі Дінця. На північний захід від неї розташовувалась слобода Муратова. Між Трьохізбенською і Муратовою слободами знаходився рідкий дубовий ліс, в якому розмістилися два хутори (один на 30, другий - на 8 хат), які належали до Трьохізбенської слободи. Останній називався хутором Гричишкіним. У самій же слободі, що розкинулася в низині при Дінці і була оточена озерами, нараховувалось 80 хат. В 20 верстах від Трьохізбенської слободи, при гирлі р. Ольхової, знаходилась поміщицька українська слобода Пилипівка, а напроти неї - Борова, а ще декілька верст вгору до витоків річки знаходилась слобода Капітонівка. Всі три слободи належали приватним особам і були заселені українцями. Верстах в десяти при гирлі річки Ольхової, на березі Дінця, знаходилась однодвірська слобода Боровська.

Від Трьохізбенської станиці, подолавши шлях в 10 верст, експедиція дісталася до слободи Райгородок, що розташувалася на правому березі Айдару, яку називали ще Алдинівкою. Цю назву вона отримала від хутора, що знаходився на місці нинішньої слободи. Її мешканців складали однодвірці, яких уряд переселив сюди в 1759 р. із Райгородка на Торці, через

що й однакові назви обох поселень. Причиною цього переселення була скарга ізюмських козаків на нестачу землі і неможливість виконувати відповідні повинності як однодвірцям, так і "малоросіянам". Шість років тому населення цієї слободи збільшилося за рахунок однодвірців, що проживали з 1759 р. в слободі Цареборисів, або Петропавлівці, яка знаходилась у 8 верстах вище по Айдару. До цієї слободи вони були переведені з цих же самих причин, що й однодвірці з Райгородка.

З Райгородка експедиція, переправившись по мосту через Айдар на лівий берег ріки, проїхала верст з 30 і знову мостом повернулася на правий берег, щоб потрапити до однодвірської слободи Співаківки або Заводівки, яка аналогічно Райгородку виникла в результаті переселення однодвірців із Співаківки, в якій на початку XVIII ст. знаходились соляні заводи, на захід від м. Ізюма. По дорозі члени експедиції мали можливість спостерігати за збором селянами гречки та конопель, а також за сходами в більшості випадків озимого жита і донесли до нас описи тогочасних сільськогосподарських знарядь та виробничих процесів. Проїжджаючи вгору по Айдару, експедиція відмітила ще ряд сіл. У 5 верстах вище Райгородка, на правому боці ріки, - Бахмутівку, мешканці якої декілька років тому були переселені сюди з м. Бахмута (очевидно, звідтіля й принесена назва річки), а 6 років тому її населення збільшилось за рахунок переведених із слободи Цареборисівки, або Царівки. На відстані 3 верст вище Бахмутівки знаходилась поміщицька слобода Безгинівка, заселена українцями. У ній також поселили в 1759 р. однодвірців, переведених з Цареборисова Ізюмської провінції до слободи Цареборисівки, або Петропавлівки, звідкіля 6 років тому вони були переведені частково до Бахмутівки, частково до Райгородка.

В 10 верстах вище Безгинівки, по обидва боки Айдару, розмістилася слобода Новий Айдар, а в 8 верстах вище неї - українська поміщицька слобода Генералівка, або Вендилівка. В 3-х верстах вище Співаківки знаходилась слобода Штурмівка, а ще на 4 версти - Шульгінка. Обидві вони були заселені українцями і належали казні. Це останні села на берегах Айдару, що належали до бахмутської провінції. Остання, верхня частина Айдару вже належала до Слобідської України.

Із Співаківки експедиція направилась на захід і, подолавши 21 версту, прибула до слободи Боровеньки на одноіменній річці. На цьому шляху знаходилось ще 2 хутори. В 40 вер-

стах вище Боровеньки на тій же самій річці знаходилась слобода Мостки. Обидві ці слободи були заселені українцями. Раніше вони належали Святогірському монастирю, а тепер відписані на казну і причислені до Бамутського округу. Обома завідував гусарський ротмістр, який жив у Боровеньці. Мешканці чоловічої статі згаданих сіл платили щорічно по 63 коп. подушного податку, по 50 коп. з кожної хати і по 50 коп. з кожної пари волів. Деякі мали по 2 хати та до 10 волів.

У 5-ти верстах вище Боровеньки на правому березі одноїменної річки лежала слобода Кудрявцева, в 5 верстах нижче від неї - слобода Головинівка, а ще на 5 верст нижче, біля гирла річки - слобода Воєводівка. Зліва від слободи Воєводівки в Боровеньку впадає річка Єрик, а на її берегах в 10 верстах вище від гирла одна за одною лежали слободи Арентова і Весела, а в 5 верстах нижче від них - слобода Смолянинова. Всі названі слободи були заселені українцями і належали приватним особам.

У 17 верстах, на захід від сл. Боровеньки, на Дінці розташовувалась слобода Краснянка. Вниз по Дінцю, між Краснянкою і Воєводівкою лежала слобода Катеринівка. Між слободами Боровенькою і Краснянкою, при річці Мечетній, що впадає в р. Красну, лежала слобода Варварівка. Всі ці слободи були заселені українцями і належали приватним особам.

На відстані 18 верст від Краснянки на березі Дінця лежала однодвірська слобода Сухарівка. На 6 верст вище від Краснянки експедиція перебралась по млиновій греблі через річку Красну. При впадінні в неї річки Кремінної лежала українська поміщицька слобода Кремінна. На Дінці, між гирлом річки Красною і Сухарівською слободою, лежала слобода Шабельниківка, в якій знаходилась гуральня, влаштована підполковником Шабельським. На 8 верст вище Сухарівки лежала українська поміщицька слобода Писарівка.

Деякі роки перед тим до Сухарівки були переселені однодвірці із м. Слов'янська. Вони поселились і заснували собі хутори при нижній течії Жеребця. Щоб звільнити для них місце, "малоросіяни", що жили тут, близько 300 родин, були переселені. Більшість з них розійшлися в різні місця. Близько 60 родин заснували 4 роки тому на верхній течії Жеребця, в 23-х верстах від Сухарівки, слободу Терни, що належала до Бахмутської провінції. У 17 верстах вверх по Дінцю знаходилась слобода Ямпіль. Сухарівська слобода знаходилась на лівому березі Дінця.

Напроти Сухарівки, на правому березі Дінця, піднімалися дві гори конусоподібної форми. Зі східної з них років 30 тому

добували руду, на базі якої білгородські купці влаштували завод біля річки Кам'янки. Але в зв'язку з неперспективністю його розвитку завод незабаром був закритий. Неподалік цих гір розташовувалась перша рота Бахмутського гусарського полку, тобто Серебрянське укріплення, розташоване в долині, трохи підняті над водою, в ньому було до 300 хат. В укріпленні проживав полковий командир Прерадович.

Із Сухарівської слободи експедиція направилась до однодвірської слободи Ямпільки, на р. Жеребці. При гирлі Жеребця знаходилась слобода Писарівка. Вище неї - хутори однодвірців, переселених до Сухарівки із Слов'янська, а за ними сл. Ямполівка. Її заселяли однодвірці, переселені сюди із Ямполья, на Донці, переведені років 15 тому на р. Євсюг, а з неї, у зв'язку із суперечками щодо кордонів, переведені на Жеребець. На 3 версти вище від Ямполівки лежала українська казенна слобода Терни, мешканці якої перейшли сюди із Сухарівки 4 роки тому. По ріці Жеребець проходила межа між Бахмутською та Ізюмською провінціями. В декілька верст від сл. Терни на тій же річці лежала казенна слобода Юрїївка, що належала уже до Ізюмської провінції.

Із Ямполівки експедиція дісталася до сл. Дербишівки, яка складалася з 50 хат. Її населення складали українці Луганського пікінерного полку, що належали до Бахмутської провінції, та однодвірці із Маяцького, що належав також до цієї ж провінції. Маяки знаходились на відстані 12 верст від сл. Дербишівки.

Землі на лівому боці Дінця, між ріками Євсюгом та Жеребцем, до повстання К.Булавіна належали донським козакам. Після розгрому повстання вони опустіли, оскільки козаки переселилися ближче до Дону, і уряд став переводити на них однодвірців з Білгородської та Воронежської губерній. До них стали приєднуватися за власним бажанням "малоросіяни". Через що населення цих поселень змішане. Гільденштедт підкреслює, що однодвірці запозичили у малоросіян спосіб обробітку землі за допомогою залізного плуга, облаштування будинків з димарями та інші більш раціональні прийоми ведення господарства.

Після сл. Дербишівки експедиція направилася до слободи Новоселівки, на правому березі річки Нетригуз. Новоселівка належала до Святогірського монастиря. У двох верстах вгору на правому березі Нетригузу, при впадінні в неї річки Шендриголови, знаходилась казенна слобода Передергівка, що належала до Ізюмської провінції. Ще в декількох верстах від неї вгору по річці знаходилась слобода Павлівка, що також належала до Ізюмської провінції. Однак частину її мешканців складали маяцькі однодвірці, що належали до Бахмутсь-

кого округу. Їх, як і однодвірців із Дербишівки, Гільденштедт пропонував переселити до Бахмутської провінції, тим більше що вони знаходилися в постійних суперечках з українцями.

Від річки Нетригузу, подолавши 12 верст, експедиція досягла слободи Студенок, в якій знаходилось 30 дворів. У 4 верстах від неї знаходилось село Кизівка. Обидва ці села належали Святогірському монастирю. Далі дорога йшла по лівому березі Дінця до Цареборисова, тобто в межі Ізюмської провінції, і далі на захід. Таким чином, записки Гільденштедта³⁰ дозволяють відтворити не тільки процес заселення Подонців'я в 50-70-х рр., але й етнічну приналежність поселенців, тип поселення та його приналежність за формами власності.

Наведені відомості про населені пункти в мандрівних записках Й. А. Гільденштедта свідчать про більш щільне заселення лівобережної частини Середнього Подонців'я, а на правобережжі - межиріччя Бахмуту і Лугані, тобто території колишньої Слов'яносербії.

По обидва боки Сіверського Дінця в межах Бахмутської провінції, частково Війська Донського та Ізюмської провінції вченим відмічено 92 поселення (не враховуючи численних хуторів, зокрема в межиріччі Бахмуту та Кривого Торця), в тому числі міст Маяки, Слов'янськ, Райгородок, Бахмут. З перелічених поселень 53 (57,61%) склали державні та військові поселення, 34 (36,96%) - приватні та 5 (5,43%) - монастирські. Найбільше сіл належало родинам колишніх слов'яносербських офіцерів - Штеричів, Шевичів, Прерадовичів та ін., а також коменданта Бахмутської фортеці Шабельського. Здебільшого вони були заселені вихідцями з інших районів України, молдаванами, румунами, сербами, хорватами, угорцями, поляками, на вербованими в Молдавії та Валахії під час російсько-турецької війни 1768-1774 рр.

Якщо відомості про чисельність населення Й. А. Гільденштедта через їх різні показники (в одних випадках кількість дворів, в інших - число душ) надто приблизні, то повідомлення про етнічний склад населення не викликають сумнівів. На їх підставі в 67,40% поселень мешкали переважно українці, в 16,30% - населення було змішане (здебільшого це були роти Слов'яносербії, в яких також переважали українці) і лише в 16,30% поселень жили росіяни, здебільшого однодвірці, які були переведені урядом з центральних районів імперії для зміцнення південних кордонів, а також самопереселенці, в основному старообрядці, які перейшли в Новоросію з Речі Посполитої. Все це дає підстави стверджувати, що населення регіону в зазначений період в цілому формувалося за рахунок вихідців з України, насамперед Слобідської. Тож не дивно, що їх життєвий уклад сприймався не лише росіянами, але й вихід-

дцями з Балканського півострова, що перейшли на службу до Російської держави й були поселені на цій території.

На початку 70-х рр., поруч з виведенням населення із-за рубежа і розселенням його в Подонців'ї, все частіше спостерігається переведення на цю територію поміщицьких та двірцевих селян з центральних районів Росії. В 1772-1773 рр. із Севського повіту Білгородської губернії до Бахмутської провінції переселили 4082 особи, з яких 2582 складали чоловіки і 1500 – жінки, і розселили їх у східній частині повіту, яка потім склала Донецький повіт. Переселенцями були засновані такі нові поселення: Чорнухіне, Городище, Фащівка, Оріхове, Петропавлівка.

Більш чітку картину залюднення краю подає перепис Азовської губернії 1778 р., в якому наявні відомості про населені пункти губернії до її утворення, тобто до 1776 р., та після її утворення. Згідно з даними перепису на території Азовської губернії було 34 селища запорожців, 13 - військових поселення, 34 - державних, 5 - однодвірських, 2 - волосних, 2 - розкольників, 2 - економічних, 17 - відписних (відписаних на державу різних поселень), 3 - поміщицьких, 3 приміських стани, 4 міста і фортеці, в яких проживало 156471чол.³¹ Це було те населення, яке до того проживало на території Самарської, Протовчанської, Орельської і Кальміуської паланок та Бахмутської провінції. Оскільки з утворенням Азовської губернії Бахмутська провінція на перших порах збереглася, а землі Кальміуської паланки склали Маріупольський повіт, то згідно з переписом у межах цих повітів було враховано 79 поселень, в яких проживало 67229 чол. Якщо взяти до уваги, що в Маріупольському повіті до перепису не внесені 3 великих слободи, в тому числі й Кальміуська, не говорячи про близько 300 зимівників, то стане зрозумілим, що наведені відомості про поселення та чисельність мешканців у них не можна визнати повними, однак вони можуть служити до певної міри відправними даними для визначення змін в чисельності населення краю в наступний період.

Отже, після російсько-турецької війни 1735-1739 рр. та перенесення кордонів між двома імперіями на узбережжя Азовського моря створились більш сприятливі умови для заселення краю. Як і в попередній період, в залюдненні Донеччини переважна роль належала народній колонізації, незважаючи на поселення царським урядом у межиріччі Дінця, Бахмуту й Лугані вихідців з Балкан, тобто Слов'яносербії. Більш результативна урядова колонізація краю розпочинається тільки після прийняття царським урядом у 1764 р. плану заселення Слов'яносербії.

Зміни в залюдненні Донеччини в останній чверті XVIII ст.

Азовська губернія, у складі якої після ліквідації Нової Січі опинилася вся територія сьогоднішньої Донеччини, як окрема адміністративна одиниця у складі Російської держави була створена вдруге. Після приєднання до Росії за умовами Кючук-Кайнарджійського договору межиріччя Дніпра та Бугу, узбережжя Азовського й частково Чорного морів, територія створеної в 1765 р. Новоросійської губернії простягалася: від лівої притоки Сіверського Дінця, на сході, до Синюхи, лівої притоки Південного Бугу, на заході; від Керченського півострова, на півдні, до р. Орелі, на півночі. Тому за царським указом від 14 лютого 1775 р. на місці Новоросійської губернії вирішено було створити дві: Азовську, на схід від Дніпра, та Новоросійську - на захід¹.

На перших порах Азовська губернія складалася з двох провінцій – Бахмутської та Азовської. До складу Бахмутської провінції увійшли Бахмутський повіт і Слов'яносербія. Всі інші території склали Азовську провінцію, до якої входили і землі Війська Донського, фортеці Азов, Св. Дм. Ростовського, Таганрог, Керч і Єнікале, Дніпровська лінія та м. Кінбурн, при гирлі Дніпра. До складу Азовської губернії було включено і володіння запорожців на схід від Дніпра, а також м. Тор (з 1784 р. Слов'янськ) з повітом, містечка Нові та Старі Водолаги, що до того перебували у складі Слобідсько-Української губернії². Остаточно сформувалась територія Азовської губернії в другій половині 1776 р., коли до неї відійшла від Новоросійської губернії Катерининська провінція³, до якої належала Українська лінія.

На Дніпровській лінії, по якій проходив кордон з Кримським ханством і яка простягалася приблизно на 180 км від Азовського моря до Дніпра, по лівому березі Берди і правому Конки (Конські Води) знаходилось 7 фортець (правда, серед них 3 (Петрівська, Кирилівська та Олександрівська) були завершені, а 4 (Захарівська, Олексіївська, Григорівська та Микитівська) – залишились недобудованими⁴. Основну частину території губернії повинні були скласти Бахмутська (центр м. Бахмут) та Катерининська (в основному складалась із земель запорожців, що знаходились між Українською та Дніпровсь-

кою лініями провінції. Центром останньої провінції повинно було стати м. Катеринослав, яке планувалось збудувати на р. Самарі, на місці козацької Новоселиці - згодом Катеринослав I - нині Новомосковськ). До складу губернії включалась і територія Війська Донського.

Центром губернії повинна була стати фортеця Святого Дмитрія Ростовського. В губернії передбачалось розташувати два гусарських і три пікінерних полки. У Бахмутській провінції – Слов'янський і Іллірійський гусарський полки, котрі планувалось сформувати з Бахмутського козацького та Сербського гусарського полків. У Катерининській провінції повинні були розміститися пікінерні полки: Луганський, основу якого складав одноіменний полк Новоросійської губернії, що розташовувався при Сіверському Дінці, Донецький – при Орелі і Самарський – при Самарі⁵.

Наприкінці 1776 р. Азовська губернія уже складалася з Катеринославської і Бахмутської провінцій, Торського повіту, повіту фортеці Св. Дмитрія Ростовського, Таганрозького і Азовського повітів, Дніпровської лінії, Керчі та Єнікале, а також повітів, що виникли на землях Запорозької Січі: Самарського, Личківського, Консьководського, Кальміуського, Барвенківського і Протовчанського⁶. В остаточному варіанті в 1778 р. Азовська губернія ділилася на 9 повітів: Катеринославський, Олександрівський, Павловський, Марієнпольський, Таганрозький, Бахмутський, Торський, Натальїнський і Царичанський⁷. Основна частина повітів, за винятком Бахмутського, Таганрозького і Торського, були створені на землях Війська Запорозького. В Натальїнськ була переіменована Белівська фортеця Української лінії, в якій тимчасово розмістилося губернське правління. Повітове місто Павлівськ планувалось збудувати при гирлі Кальміусу, на місці зруйнованої наприкінці 1768 р., в час останнього набігу кримських татар, козацької Домахи, при тому вказувалось, що "из развалин прежде бывшего там города Домахи можно делать каменное строение". Марієнполь передбачалось збудувати на річці Вовчій, при впадінні в неї лівої притоки Соланої⁸.

Сьогоднішня Донецька область на той час перебувала в основному у складі Бахмутського, Торського, Марієнпольського і частково Павлівського повітів. Два останніх і Олександрівський були створені на землях Кальміуської паланки. В 1780 р. Марієнполь з р. Вовчої був перенесений на місце Павлівсь-

ка, тобто до гирла Кальміусу, і з поселенням греків став називатися Маріуполем, а Павлівськ - на злиття Вовчої з Самарою і став називатися Павлоградом.

Азовська і Новоросійська губернії, як окремі адміністративні одиниці, проіснували до березня 1783 р. В цьому році вони зливалися в Катеринославське намісництво, яке в 1784 р. було поділене на 15 повітів. Територія нинішньої Донеччини входила до Бахмутського, Слов'янського, Маріупольського і частково Донецького, Олександрівського та Павлоградського повітів. Такий адміністративний поділ протримався до кінця 1795 р., коли Катеринославське намісництво було поділене на Катеринославську і Вознесенську губернії. Правда, Слов'янський повіт був переданий до Харківської губернії.

З організацією Азовської губернії розпочалася масова роздача земель, що належали до того запорожцям. У першу чергу землі виділялися представникам місцевої адміністрації, розміщеним на території губернії військовим поселенцям, а також козацькій старшині, що здебільшого перейшла на службу в російські війська, а також іноземним колоністам. Так, з 1776 до 22 липня 1778 р. в Павлівському повіті було роздано 18000 дес. землі, на яких передбачалось поселити 600 осіб чол. статі. Незаселеною залишилось 333800 дес. У Марієнопольському повіті роздали 77500 дес. землі, на яких планувалось поселити 2583 особи чол. статі, а незаселеною залишалось 434600 дес. У Бахмутському повіті – відповідно 159404 дес., 5313 осіб і 13278 дес., а в Торському – відповідно 165460 дес., 5515 осіб і 47000 дес. Зате в цьому північному і найраніш освоєному повіті, на відміну від попередніх, на відведених під поселення землях поселилось 837 осіб⁹. Проведений наприкінці 1778 р. перепис населення Азовської губернії засвідчив, що в Торському повіті (в місті Торі, в 5-ти державних і в 6-и поміщицьких слободах) до створення Азовської губернії проживало 5949 чоловіків і 4954 жінок, а після створення губернії у 18-ти поміщицьких слободах поселилось 863 особи чол. статі і 75 жінок. Такий склад населення до певної міри служить доказом того, що до новопоселенців адміністрацією зачислялися і запорожці, що жили у зимівниках.

У Бахмутському повіті, до складу якого увійшла і Слов'яносербія зі 16 військовими поселеннями (ротами), разом з містом Бахмутом, 5-ма волосними, 2-ма розкольницькими, 12-ма однодвірницькими, однією державною, 2-ма економіч-

ними, 2-ма відписними і 24 поміщицькими слободами до утворення губернії проживало 29395 чоловіків і 26931 жінка. Після утворення губернії в 31 поміщицьких слободах поселились 3501 чоловіча і 3151 жіноча особи, що разом склало 32896 чоловіків і 30082 жінки. У Марієнпольському повіті, який найбільше потерпів від останнього нападу кримських татар наприкінці 1768 р., перепис не відмічає поселень до створення губернії, хоча за іншими даними, крім понад 300 зимівників, тут числились Білосарайська, Кальміуська та Консьководська слободи. Після створення губернії в 11 військових і 9 поміщицьких слободах числилось 3883 чоловіки і 3428 жінок¹⁰. Процес роздачі земель та їх освоєння в 1776-1778 рр. відтворює таблиця 2.

Таблиця 2. – Роздача земель в Азовській губернії та їх заселення в 1776 - першій половині 1778 рр.¹¹

Повіт	Земля (в дес.)		Населення (осіб чол.ст.)	
	роздана	порожня	плановане	поселене
Катеринославський	393500	17200	13116	1484
Олександрівський	70000	618500	2333	126
Павлівський	18000	333800	600	-
Марієнпольський	77500	434600	2583	-
Таганрозький	-	2170930	-	-
Бахмутський	159404	132787	5313	-
Торський	165460	47000	5515	837
Натальїнський	145794	22109	4859	595
Цариченський	55300	5644	1843	946
Р а з о м	1084958	3782570	36165	3988

Таблиця засвідчує, що за в 1776-1778 рр. найбільше було роздано під заселення землі в Катеринославському повіті, який охоплював землі колишньої Самарської паланки і прилягав до Української лінії, Натальїнському, Торському та Бахмутському повітах, які межували зі Слобідською Україною і на

території яких знаходились такі фортеці як Бахмутська, Торська та Белівська, що могли послужити захистом на випадок вторгнення іноземних військ. У останніх більш віддалених від оборонних споруд та старих осілостей повітах під поселення було роздано порівняно менше земель, а в Таганрозькому повіті, який з утворенням Катеринославського намісництва через незначну його заселеність було приєднано до Маріупольського, взагалі не планувалась роздача земель і поселення в ньому протягом зазначеного часу сільських мешканців. Правда, і в трьох інших найбільш віддалених від старих поселень повітах - Павлівському, Марієнопольському та Бахмутському хоча й передбачалось заселення розданих земель, однак цього не сталося.

Наступна таблиця 3 свідчить про подальше зростання процесу роздачі земель наприкінці 70 – початку 80-х рр. Найбільш активно велась ця робота місцевою владою у 1779-1784 рр. В зазначені роки було роздано майже третину всього земельного фонду на території колишньої Нової Січі. Землі роздавалися не тільки представникам місцевої адміністрації, командирам військових об'єднань, що розташовувались на території краю, але й столичним сановникам.

Таблиця 3. – Відомості про роздачу земель в Азовській губернії та їх заселення в 1774-1784 рр.¹²

Повіт	Новопоселенці		Роздана земля (дес.)	
	чоловіки	жінки	придатна	непридатна
Бахмутський	2886	2362	241040	36817
Донецький	3674	3196	170900	30740
Маріупольський	632	262	186270	17300
Павлоградський	4355	3676	294250	26000
Слов'янський (Торський)	6701	5814	368420	39082
Р а з о м	18248	15310	1260880	149939

Таблиця 3 свідчить, що, як і в попередній період, найбільше земель було не тільки роздано, але й заселено в повітах, котрі примикали до Слобідської України та колишньої Гетьманщини, населення яких, у зв'язку з подальшим наступом феодального гніту, особливо з боку колишньої козацької ста-

ршини, що отримала права дворянства, часто переходило на нові місця, де можна було отримати статус державних селян та на 10-12 років звільнення від всяких повинностей.

Про досить строкатий етнічний склад населення Азовської губернії уже на початковому етапі її заселення свідчить таблиця 4, складена на підставі матеріалів перепису населення, що проводився наприкінці 1778 р. - початку 1779 рр. Вона демонструє, що з 27 названих етнічних груп найчисленнішою була українська, яка складала 61,30 % від загальної чисельності населення. За нею йшли росіяни – 20,51%, після них – греки – 7,33%, вірмени – 6,13%, молдавани – 2,50 %, а на всіх інших припадало трохи більше 2% від усієї кількості мешканців краю.

На перших порах заселення Азовської губернії найбільше практикувалося заснування досить велилюдних військових поселень та державних слобід. Перші повинні були захищати новоприєднані території, а другі – наповнювати місцевий бюджет. До цього ж їх було порівняно легше створити.

Щодо військових поселень, то вони часто переводилися з одного місця на інше в міру пересування кордонів Російської імперії на південь або реорганізовувалися з попередніх у зв'язку з помітним ростом чисельності в них поселенців у другій половині XVIII ст. Оскільки, як впливає з плану створення губернії, військові поселенці не складали на той час передових прикордонних частин (такими були регулярні військові з'єднання, що захищали Дніпровську лінію), тому і життя поселенців не можна вважати надто обтяжливим. Тим більше що держава на той час взяла на себе значну частину їх військового забезпечення, крім наділення землею в 26-30 дес. на кожне господарство.

Після військових поселенців на другому місці за чисельністю населення стояли державні села та слободи, які здебільшого створювалися на базі запорозьких зимівників та слобід. Переважно це відбувалось у такий спосіб: при огляді запорозьких поселень представниками губернської адміністрації наявне населення та землі переписувалися і за згодою мешканців оголошувалися державним поселенням. Нерідко власник запорозького зимівника призначався осадчим такого державного поселення, а воно часто отримувало назву від його імені. Наприклад, після відвідин азовським губернатором В.Чортковим запорозьких зимівників Олексія Петренка, Андрія Сологу-

ба та Олександра Шпака на р. Вовчій у 1778 р. вони були переведені в ранг державних слобід під назвами Олексіївка, Андріївка та Олександрівка, як вони називаються й понині.

Таблиця 4. – Етнічний склад населення Азовської губернії наприкінці 1778 р.

	Етнічна група	Чол.	Жін.	Разом	% до всіх
1	Балканська	5	4	9	
2	Македонці	5	2	7	
3	Угорці	68	29	97	
4	Слов'янці	7	3	10	
5	Німці	119	95	214	
6	Поляки	517	248	765	
7	Трансильванці	8	2	10	
8	Росіяни	24236	21576	45812	20,51
9	Українці	69247	59941	129188	61,30
10	Колишні запорожці	6091	2627	8718	
11	Швейцарці	1	-	1	
12	Французи	3	-	3	
13	Грузини	660	117	807	
14	Серби	592	448	1040	
15	Цигани	16	18	34	
16	Болгари	91	53	144	
17	Греки	9016	733	16370	7,33
18	Волохи	2938	2658	5596	2,50
19	Вірмени	6952	6750	13702	6,13
20	Англійці	12	-	12	
21	Арнаути	22	2	24	
22	Прусаки	3	2	5	
23	Турки	42	33	75	
24	Татари	35	8	43	
25	Охрещені	29	15	44	
26	Молдавани	11	6	17	
27	Араби	3	3	6	
	Разом:				
	До утвор. губернії	83032	71625	154657	
	Після утвор.губ.	38287	30370	68657	
	В с ь о г о			223314	

Однак більш активно спостерігався процес заснування нових поселень приватними володільцями. Серед них, крім

місцевої військово-чиновницької верхівки, зустрічались і представники центральних державних органів. Так, наприклад, у Торському повіті, який освоювався ще з кінця XVI ст, за даними 1778 р., найбільшими землеволодільцями були: капітан Таранов (сл. Макатиха), син коменданта Бахмутської фортеці капітан Шабельський (сл. Маяцька), капітан Павліщев (сл. Сидорівка і Пришиб), поручик Андрій Мазан (сл. Черкаський Яр), поручиця Адамова (сл. Ольховатка) та сотник Лихопекін (сл. Лихопеківка). Вони також здебільшого використовували зимівчан при закладанні своїх поселень, надаючи їм пільги на 10-12 років. Останні, маючи на розданих таким володільцям землях свої господарства та не бажаючи ризикувати, погоджувались залишатися на старих місцях як піддані новоспечених землевласників. Яскравим прикладом такого поселення може бути слобода Олександрівка поручика Євдокима Шидловського (нащадка полковника Ізюмського слобідського полку), закладена при витоках Кальміусу між 1776 і 1778 рр. (нині селище Олександрівка в Київському районі м. Донецька, що дає, на наш погляд, підстави вести відлік часу нинішнього міста якщо не з козацьких зимівників, які згадуються на цьому місці в 1690 р., то хоча б з 1778 р., а не з часу закладення металургійного заводу при Кальміусі Д.Юзом). За переписом населення 1784 р., за нею числилося 7500 дес. придатної і 3848 дес. непридатної землі. У слободі проживали 206 чоловіків і 135 жінок, які до 1791 р. користувалися пільгами¹³. Пільги та співвідношення між чоловіками і жінками в Олександрівці підтверджують не тільки козацьке походження слободи, але й повільний приплив населення в Приазов'я наприкінці 70-х – початку 80-х рр. XVIII ст. Тому царський уряд змушений був вдаватися до різних заходів, щоб заохотити переселення до Північного Приазов'я мешканців з інших районів України та Центральної Росії. У цьому ж Торському повіті уже наприкінці 1778 р. відмічено сл. Олександрівку, при витоках Самари губернатора Українсько-Слобідської губернії генерал-майора Норова, сл. Знаменську, при Сухому Торці, полковника Аненкова, при цій же річці сл. Веселу майора Бантиша, хутір капітана Роменського, а також сл. Троїцьку прокурора князя Вяземського¹⁴. У Бахмутському повіті, крім сіл, що належали офіцерам слов'яносербських полків, серед яких виділялися багатолюдні села Депперадовичів, Штеричів, Шевичів, Міоковичів, Юзбашів та інші, великі земельні володіння

мала сім'я бахмутського коменданта Шабельського (слободи Петропавлівку та Святодмитрівку), а також дійсного таємного радника князя Трубецького, в яких проживало 3377 душ обох статей¹⁵.

Найбільш масовим у цей період було переселення в межі Азовської губернії восени 1778 р. із Криму греків, вірмен та грузин – християн, які під час російсько-турецької війни 1768-1774 рр. зазнали переслідувань з боку шовіністично налаштованих мусульман. В результаті цього заходу царського уряду населення губернії поповнилось наприкінці 1778 р. більш ніж на 30 тис. чол.

Правда, вже понад століття навколо цього питання ведуться дискусії відносно того, кому належить ідея переходу християн із Криму до Приазов'я, коли і яким чином цей перехід був здійснений, як і де розселялися вони на нових місцях та які населені пункти заснували. Ці дискусії були результатом недостатнього вивчення джерел, що стосуються проблеми. І лише в останні роки завдяки професорові-математику С.О.Калоїрову та молодій дослідниці Г.В.Гедьо вдалося, використавши різні за походженням джерела, зробити відчутний прорив у вивченні цього питання. Нині можна повністю погодитись зі С.Калоїровим, що звернення в другій половині 1771 р. Готфрійсько-Кафійського архієпископа Ігнатія до Святого Синоду та до самої імператриці з проханням про прийняття кримських християн у підданство ні в якому разі не можна розцінювати як початок переговорів про переселення в межі Росії. Про це говорить той факт, що коли в березні 1778 р. командує російськими військами в Криму О.Прозоровський і російський резидент при ханському дворі О.Константинов попросили митрополита агітувати християн переселитися в межі Росії, то він висловив великий сумнів відносно цього. І лише 4 квітня 1778 р. відповів, що християни, можливо, й погодяться на це, але при умові надання їм певних пільг, які в подальшому лягли в основу "Постанови кримських християн" від 16 липня 1778 р. і "Жалуваної грамоти" Катерини II від 21 травня 1779 р.¹⁶

Не викликає сумніву висновок С. Калоїрова, що переселення християн із Криму в Приазов'я було спричинене ситуацією, яка склалася в регіоні після укладення Кючук-Кайнарджійського договору. Скориставшись тим, що Туреччина порушила умови цього договору, російський уряд 23 лис-

топада 1776 р. ввів війська до Перекопу, що сприяло приходу до влади Шагін-Гірей-хана, який притримувався проросійської орієнтації. Це спровокувало в Криму повстання, яке підтримувала Туреччина, що всіляко намагалася зберегти за собою цю територію. У відповідь на це граф П.Румянцев запропонував Катерині II план дій, спрямований на закріплення Криму за Росією.

З метою економічного ослаблення хана та його підпорядкування Росії вирішено було позбавити хана найбільш платоспроможного населення півострова – греків, вірмен та інших християн. З іншого боку, переселення в межі Азовської губернії понад 30 тис. чол. значною мірою прискорювало процес освоєння малозаселених територій у Приазов'ї. Тому не дивно, що 25 лютого П. Румянцев доручив командуючому Кримським корпусом генерал-поручику О.Прозоровському запрошувати християн переселятися до Азовської чи Новоросійської губерній, а 9 березня йому було дано вказівку намовити ("уговорить") християн добровільно переселитися в межі Росії. Передбачалося докласти особливих зусиль, щоб намовити на цю справу митрополита Ігнатія, "обнадежив его разными выгодами". Цього ж дня Катерина II спеціальним указом доручила генерал-губернаторові Азовської і Новоросійської (і Астраханської) губерній Г.Потьомкіну підготуватися до прийому переселенців, а 10 березня азовський губернатор генерал-поручик В.Чортков отримав аналогічне доручення від Потьомкіна.

Прозоровський, отримавши розпорядження Румянцева, 11 березня повідомив останнього про неможливість переселення християн в даний момент. Одночасно через О.Константинова передав указ імператриці митрополиту Ігнатію. Після спільних зустрічей Прозоровського і Константинова з митрополитом Ігнатієм 4 квітня Константинов повідомив Румянцеву, що у митрополита великі сумніви щодо переселення християн до Азовської та Новоросійської губерній, але він обіцяв переговорити з ними під час Великодніх свят. На думку митрополита, якщо віруючі погодяться на переселення, то доведеться виконати ряд умов: гарантувати безпеку переселенцям, не змішувати переселенців з іншими народами на нових місцях, священників і начальників над ними вибирати тільки з-посеред них, митрополит буде підпорядковуватися безпосередньо Синоду і залишатися на цій посаді до смерті,

християни повинні отримати звільнення від рекрутчини, замість залишених ними в Криму домівок на нових місцях їм повинні їх збудувати за рахунок держави, надати їм право вільного вибору занять. Повторно питання переселення обговорювалися Константиновим і Прозоровським з Ігнатієм при зустрічі 18 квітня. Віруючим про переселення було оголошено в перший день Великодніх свят в Бахчисарайському Успенському скиті. Але й після цього митрополиту довелося ще довго переконувати християн погодитися на переселення до Росії. Особливо не погоджувалися на переселення заможні християни. Більш помітні зрушення у цій справі відбулися лише після заміни 23 березня 1778 р. Прозоровського на генерал-поручика О.Суворова.

Внаслідок тривалої агітації митрополиту вдалося схилити частину християн до переселення в межі Росії. 17 липня вони вручили Суворову прийняте ними 16 липня 1778 р. “Постановление крымских христиан”. Того ж дня митрополит Ігнатій в листах Румянцеву та Суворову передав прохання від своєї пастви, щоб ще до початку переселення їм була надана імператрицею грамота, котра б гарантувала виконання їхніх вимог.

До 17 липня підготовка переселення велась таємно, про що й свідчить відсутність будь-якої реакції в Криму, а 17 липня ця звістка рознеслась по всьому півострову і викликала протест не лише серед татар, але й багатьох самих християн, про що свідчить листування між кримським урядом і ханом, між ханом і Суворовим, Константиновим, Румянцевим. Кримський уряд звернувся до хана з проханням заборонити переселення християн в межі Росії. Не маючи інформації відносно підготовки за його спиною переселення християн із Криму, хан 18 липня видав указ про видачу людей, котрі поширюють чутки про підготовку переселення, а 21 липня попросив О.Суворова пояснити поширювані на території Криму чутки про переселення християн. 22 липня Суворов повідомив хана про намір імператриці переселити християн до єдиновірної Росії з метою їх захисту від помсти з боку татар і турок за допомогу російським військам під час останньої війни. 25 липня хан попросив хоча би відстрочити переселення на 25 днів, щоб зв'язатися з імператрицею, але отримав негативну відповідь. Тому 26 липня 1778 р. він вимушений був погодитися на переселення з Криму в межі Росії усіх бажуючих, але в ні-

якому разі не примушувати до цього тих, хто не бажає переселятися.

Доведений до відчаю хан перестав погоджуватися на прийняття у своєму палаці Константинова і Суворова, а незабаром на знак протесту виїхав із Бахчисарая і розташувався за 20 км від нього. Проти переселення висловилось чимало й самих християн. Тому православне духовництво ще завзятіше стало агітувати за переселення. Воно випустило спеціальний маніфест – звернення до християн півострова, в якому засуджувалося татарсько-магометанське його і містився заклик до виходу з Криму. Одночасно розпочалася сама акція переселення християн із Криму при сприянні російської армії, що перебувала тут. Уже 28 липня з Бахчисарая виїхала перша група християн, що складалася з 70 греків і 9 грузин. Одночасно до Азовської губернії були направлені представники від християнських товариств для огляду місць, передбачуваних для їх поселення. Так проводилась підготовка і розпочалось переселення кримських християн до Азовської губернії. Услід за першою партією 2-3 серпня відправилась друга і третя. До кінця серпня з Криму виїхало 17575 християн¹⁷.

У рапорті від 16 вересня 1778 р. О.Суворов повідомляв Г.Потьомкіна про завершення виведення християн¹⁸. Такі ж повідомлення і в той же день він направив азовському губернаторові В. Чорткову та новоросійському - Турчанінову. На підставі цих документів впливає, що на той час не тільки завершилось переселення кримських християн, але й загальна чисельність переселених складала 31098 чол. Повідомлялось також, що наступного дня (17 вересня) вирушать у дорогу митрополит Ігнатій, архімандрит Маргос і католицький пастор Яків з їх людьми під посиленням ескортом. Однак, як свідчить наступний рапорт Суворова, духовні лідери виїхали з Криму лише 18 вересня. Фактично цим рапортом Суворов відзвітував перед Румянцевим про виконання даного йому доручення.

За повідомленнями О.Суворова, з Криму виїхало 18335 греків, 12383 вірменини, 219 грузин, 161 волох (молдованин). Але дослідники допускають, що не всі вони дісталися до місця призначення. В той же час деякі інші документи, в т.ч. переписи населення Азовської губернії, дають підстави стверджувати, що й після 18 вересня мали місце окремі переселення християн із Криму до Азовської губернії. Так, згідно з переписом 1779 р в Азовській губернії проживало 664 грузини

- вихідці із Криму, в той час як, за відомістю Суворова, їх виїхало лише 219. Всього з Криму було виведено 8200 родин¹⁹.

Усі переселенці направлялися до Олександрівської фортеці (нині м. Запоріжжя), яка лежала на головній дорозі з Криму до Азовської губернії і в якій знаходився карантин. Тут вони проходили реєстрацію і ставились на казенне утримання. Перша партія переселенців прибула до Олександрівської фортеці наприкінці серпня. Згідно з відомістю коменданта фортеці від 27 грудня 1778 р. через фортецю пройшли 58 партій (остання з них прибула 29 жовтня). Загальна кількість переселенців складала 30690 чол., що на 408 чол. менше в порівнянні з даними О.Суворова. За віком і статтю вони поділялися на 11833 дорослих чоловіків і 4043 хлопчиків, 11012 дорослих жінок і 3802 дівчат²⁰.

Ще в лютому 1778 р. Г.Потьомкін дав доручення В.Чорткову підготуватися до поселення в межах Азовської губернії вихідців із Криму. Останній вирішив відвести їм на землях колишніх запорожців цілий повіт з центром в м. Марієнполі, яке передбачалося збудувати при впадінні р.Солоної у Вовчу. Його назву було запозичено, на думку більшості дослідників, від назви поселення кримських християн Маріям, що розташовувалось поблизу Бахчисарая. Після надання грекам жалуваної грамоти було прийнято рішення про формування Маріупольського повіту на базі Павлівського і Консьководського, тобто в межиріччі Кальміусу і Берди та Вовчої. В Маріуполь переіменувати Павловськ-на-Кальміусі, а Павлоград побудувати на Вовчій.

Доки державні особи вирішували долю грецьких переселенців у своїх канцеляріях, командування Олександрівської фортеці, після закінчення відповідних термінів карантину, направляло вихідців із Криму на відведені для них місця тимчасового проживання, тим більше що наближалася зима. За свідченням офіційних документів, першу зиму кримські переселенці провели в центральній садибі колишньої Самарської паланки - Новоселиці, у фортецях та однодвірських поселеннях зведеної в 1731-1735 рр. по р. Орелі Української лінії (міста Китайгород, Нефороща, Могилів, Белівськ, Орчик; села Байбаківка, Верхні Берізки, Лебединське, Шебелинка), частина в селах Грушеваха і Камишеваха Торського повіту, а згодом в Маяках і Райгородку та Барвінківській стінці. Частина вихідців була поселена при річці Кам'янці, а інші після реєстрації

залишились у Олександрівській фортеці. Жили вони в складних умовах: в покинутих запорожцями зимівниках, землянках, а то й просто в кибітках під відкритим небом, що й послужило причиною поширення серед них різних захворювань та високої смертності взимку 1778-1779 рр.

Прект жалуваної грамоти для кримських переселенців на підставі їх "Постановлення" був підготовлений ще в серпні 1778 р., але через невизначеність місця поселення довго не підписувався імператрицею. Лише після неодноразових нагадувань і звернень до різних інстанцій митрополита Ігнатія, вірменських депутатів і О.Суворова був підписаний імператрицею 21 травня 1779 р., а митрополиту Ігнатію вручений лише в листопаді цього ж року²¹.

Основні положення грамоти полягали в наступному: територіальна автономія для переселенців, духовна автономія (переведена з Криму Готфійсько-Кефійська єпархія підпорядковувалася Святійшому Синоду), звільнення від військових постойів та рекрутської повинності, а також звільнення на 10 років від податків. Але ще до підписання жалуваної грамоти, після детального вивчення становища, в ордері Чорткову від 29 вересня 1778 р. Потьомкін визначив межі Маріупольського грецького округу та місце для побудови м. Маріуполя при гирлі річки Кальчика, де спочатку планувалось збудувати м. Павлівськ. На підставі цього ордеру була підготовлена карта Маріупольського повіту, підписана Потьомкіним і затверджена Катериною II 2 жовтня 1779 р.

Переживши у тимчасових умовах тяжку зиму 1778-1779 рр., навесні 1779 р. переселенці стали вимагати поселення їх на тих територіях, котрі були визначені в Постанові від 16 липня, тобто між Дніпром, Самарою і Ореллю. Оскільки ці місця були уже в основному заселені, то задовольнити їх прохання було неможливо. Тому в квітні 1779 року дійшло до того, що греки, які направлялися із зимових квартир на нові місця, добравшись до Матвіївки (нині Павлоград), не захотіли йти далі. Щоб примусити греків переселитися на нові місця, азовський губернський товариш Гарсиванов попросив у Чорткова дозволу на застосування проти греків військових сил. Однак Потьомкін відмовився санкціонувати цей захід. 29 вересня було видано ордер Потьомкіна Чорткову, за яким на зиму 1779-1780 рр. частина греків залишилась на старих місцях, а ті, що покинули їх, переводились до Торського повіту, до міст Тор,

Маяки та Райгородок. У цих місцях вони жили до розпорядження по Азовській губернії від 24 березня 1780 р., за яким втілювався в життя ордер Потьомкіна від 29 вересня 1779 р. та указ імператриці від 2 жовтня 1779 р. про створення грецького Маріупольського округу. Згідно з цими документами з 1 квітня 1780 р. на відведені місця повинні були переселитися греки-хлібороби, а з 15 квітня - купці та міщани. Але й ці терміни не були витримані. Переселення хліборобів проходило в травні-червні, а міщан – у липні. Викликано це було тим, що переселенці продовжували домагатися поселення їх у місцях, визначених у Постанові від 16 липня 1778 р. На знак протесту проти поселення їх в Маріупольському повіті частина греків здатні були повернутися до Криму.

Для утихомирення греків і поселення їх в Приазов'ї були направлені 3 гусарських і 2 пікінерних ескадрони. Імператриця наказала провести слідства у цій справі та покарати винних. Винними були визнані грецькі священики сіл Чемрек, Ялта, Сартана, Константинополь, які не тільки не протистояли поширенню чуток про повернення греків до Криму, але й збиралися від імені своєї пастви звернутися до Азовської губернської канцелярії з проханням дозволити це зробити²².

Оскільки в літературі немає єдиної думки щодо початкової історії м. Маріуполя, то варто більш докладно зупинитися на переселенні греків-міщан. 11 липня 1780 р. вони звернулися до губернської канцелярії за дозволом поселитися при гірлі Кальміусу. Такий дозвіл отримали, і 26 липня 1780 р. близько 3000 поселян з митрополитом Макарієм прибули до Кальміуської слободи, що стала відбудовуватися козаками після розорення її татарами в грудні 1768 р. Згідно з рапортом губернського товариша Гарсиванова до приходу греків відведена для їх поселення територія на правому боці р. Кальміус була розбита на ділянки, які були пронумеровані й записані на папері. Папірці з нумерами помістили до коробки, щоб кожен за жеребком отримав відведену йому під будівлю ділянку. Отримавши в результаті жеребкування певну ділянку, кожна грецька родина з врахуванням своїх можливостей стала зводити своє житло.

Загалом греки розпочинали зводити м. Маріуполь не на пустому місці, як це намагаються показати деякі краєзнавці. Їм були передані 55 дерев'яних будиночків і Свято-Миколаївська церква, що належали козакам Кальміуської паланки.

В одному з таких будиночків при церкві поселився і митрополит Ігнатій. 28 серпня (за новим стилем), згідно з рапортом Чорткова Потьомкіну, греки урочисто відсвяткували на новому місці свято Пресвятої Богородиці. Після закінчення божественної літургії митрополит з духівництвом, носячи в руках чудотворну ікону пресвятої Маріямської Богородиці, пройшли до відведеного в місті для нової церкви місця і на ньому відправили благодарствений молебень, освятили воду, якою потім окропили всі ділянки, виділені під забудову дворів. Далі в рапорті підкреслюється, що таким чином “город Мариуполь построением домов благополучно начат”²³. Отже, про розбудову греками міста Мариуполя на місці Кальміуської слободи можна вести мову лише з кінця липня 1780 р., а не з 1779 р., коли була підписана імператрицею грамота про виділення місця під їх поселення.

В рапорті Потьомкіну від 3 листопада 1780 р. В.Чортков повідомляв, що після прибуття 13 вересня до новорозбудованого греками міста Мариуполя при гирлі Кальміусу він знайшов: 1-е, що це місто має вигідне розташування над Азовським морем і рікою Кальміусом; 2-е, що греки “с усердием” взялися за влаштування і вже зайняли більше 500 ділянок, але, не маючи змоги побудувати добротні будинки, хоча для того доставлено ліс, поробили для перезимовування землянки, а хто заможніший - збудував будинки за їхнім звичаєм з каменю та глини, які під час огляду виявились достатньо міцними (а оскільки на берегах Кальміусу каміння достатньо, то таке будівництво обходиться досить дешево). Таким же було і добудоване митрополитом Ігнатієм до старого дерев'яного будиночка його жиле приміщення. Правда, дерев'яний будинок, покритий очеретом, через наявність тріщин в димоході 7 вересня згорів, а разом з ним і архів кримських греків та частина як власних, так і церковних речей, які зберігалися в митрополичому домі через відсутність місця в похідній церкві Кальміуської паланки; 3-є, на той час уже було зведено 14 казенних дерев'яних будинків і 6 торгових крамниць з “покоюми” (житлом), крім переданих 55 будиночків “малоросіян”; 4-е, в заселюваних слободах греки будували поки що також тимчасові землянки, в той же час наданим їм казною насінням вони засіяли вже поля і турбувалися про майбутній урожай. Губернатор зазначав, що якщо не буде засухи та не поїсть посіви сарана, яка відклала тут свої яйця, зокрема між Каль-

міусом і Таганрогом, то житнього хліба в них буде вдосталь. В. Чортков вважав, що через 2 роки як місто Маріуполь, так і сільські поселення можуть стати “благопристойними”²⁴. Найбільш детальну їх характеристику подає опис до атласу Катеринославської губернії 1795 р. (додаток 18).

Щодо м. Павлівська (Павлограда), то, як уже зазначалося, його так і не побудували при гирлі Кальміусу. Доказом цього може служити перепис населення Азовської губернії кінця 1778 р., в якому, на відміну від вжитого в інших випадках терміна “в межах міста” вжито термін “в межах міського округу”, числилось 7 купців, 16 міщан, 30 цехових, 4 дворових, тобто разом 57 чол.²⁵. Оскільки з червня 1779 р. вирішувалось питання про поселення на цій території греків, то, розуміється, про розбудову Павлівська при гирлі Кальміусу мова вже не велася. Однак у джерелах згадуються залишки фортеці на віддалі біля 300 сажень від Кальміуської слободи на правому боці р. Кальчик, на базі якої Чортков планував побудувати м. Павлівськ. Справжній Павлоград (нинішній Павлоград Дніпропетровської області) був збудований при впадінні р. Вовчої в Самару в 1780 р. на місці Луганської слободи²⁶. До нього переселили козаків із Кальміуської слободи.

Крім Маріуполя, греками, грузинами і волохами в межах сучасної Донецької області було засноване 21 село: Камара (нині – Комар), Салгір Янісала або Великий Янісоль (Велика Новосілка), Керменчик (Старомлинівка), Богатир, Константинополь, Улакли, Бешев (Старобешеве), Каракуба або Велика Каракуба (Роздольне), Стила, Ласпа (Староласпа), Корань (Гранітне), Чермалик (Заможне), Малий Янісоль, Чердакли (Кременівка), Мангуш, Ялта, Урзуф, Сартана, Старий Крим (два останні нині в межах м. Маріуполя). Згодом між Константинополем і Улаклами було засновано село Чембрек, мешканці якого в кінці 1781 р. поселились поблизу Малого Янісоля і разом з грузинами й волохами заснували Георгіївку, яка потім стала називатися Ігнатівкою (Староігнатівка). Пізніше волохи вийшли з Староігнатіївки і заснували Новоігнатіївку. Згідно з переписом 1781 р. в цих населених пунктах проживало 7784 особи чоловічої статі та 6699 осіб жіночої²⁷. Переселенці вірмени попросили дозволу поселитися поблизу фортеці Дмитрія Ростовського, де вони заснували м. Нахичевань і 5 сіл (Чалтир, Несвитай, Салтан-Сала, Крим, Сала). Грецькі поселен-

ці, створивши окремих адміністративний округ, управлялися своїми виборними органами до кінця ХІХ ст.

5 травня 1779 р. уряд опублікував маніфест “О вызове воинских нижних чинов, крестьян и посполитых людей, самовольно отлучившихся за границу”, який не тільки дозволяв безкарно повернутися в Росію усім втікачам, але й надавав їм 6-літнє звільнення від сплати податків. Поміщицькі селяни могли не повертатись до своїх поміщиків, а переходити на становище державних селян²⁸. Всі ці заходи уряду сприяли прискоренню заселення території Азовської губернії. Про це переконливо свідчить вміщена нижче таблиця 5.

Таблиця 5. – Відомість про роздані землі (в дес.)²⁹

Повіт	До 1784		В 1784 – 1794	
	Поміщикам	Військовим поселенцям	Поміщикам	Військовим поселенцям
Бахмутський	66290	104040	313020	158340
Донецький	156460	50770	302880	50770
Маріупольський	2220	21890	119940	492890
Разом	224970	176700	735840	702000

Таблиця 5 переконує в різкому збільшенні роздачі земель, а наступна, 6 таблиця свідчить про збільшення чисельності населених пунктів в 1785-1795 рр., особливо у Слов'янському повіті, який не лише за природними, але й комунікаційними умовами виділявся серед інших повітів Донеччини.

Таблиця 6 – Стан заселення Донеччини в 1784 р.³⁰

Повіти	К-сть міст	К-сть сіл	К-сть церков	Населення		
				Чол.	Жін.	Разом
Бахмутський	1	112	22	15489	14259	29748
Донецький	1	106	23	18812	16858	35670
Маріупольський	3	53	18	21410	17494	38904
Слов'янський	1	167	28	29576	27850	57426
Разом	6	438	91	85287	76461	161748

Переселення християн з Криму до Азовської губернії суттєво вплинуло не тільки на стан заселення краю, але й етнічний склад населення, однак не могло вирішити питання її остаточного заселення. Тому в 1781 р. був обнародований указ про переселення до Азовської та Новоросійської губерній державних і поміщицьких селян з внутрішніх губерній Росії³¹. Згідно з цим указом передбачалось перевести до 24000 економічних і до 26000 поміщицьких підданих для їх поселення на вже розданих та запланованих для роздачі землях. Фактично цей указ офіційно дозволив заселяти новопридбані землі не тільки переведеними із внутрішніх губерній Росії селянами, але й втікачами, не цураючись і в подальшому приймати вихідців із сусідніх держав. Розуміється, що всі ці заходи значно прискорили заселення Північного Приазов'я. Про це свідчить порівняння матеріалів перепису населення в 1785 р. та опису до атласу Катеринославського намісництва 1795 р., відображене в таблиці 7.

Таблиця 7. – Чисельність поселень за типами власності в 1785 і 1795 рр.³²

Категорії поселень	Донецький повіт		Бахмутський повіт		Маріупольський повіт		Слов'янський повіт	
	1785	1795	1785	1795	1785	1795	1785	1795
Одновірців	6	-	5	-	1	-	11	-
Військових поселенців	6	-	11	-	1	6	6	10
Волосних	5	5	-	4	-	-	-	-
Державних	6	8	5	20	25	37	10	20
Приватновласницьких	85	98	77	92	20	26	114	167
При млинах і спірні		3		6				
Пусток	17	6	31	28	192	52	13	32
Разом поселень	108	111	98	116	47	69	141	197

Матеріали таблиці свідчать, що в зазначені роки спостерігався подальший чисельний ріст поселень і скорочення пустих відведених під заселення земель. Найбільш інтенсивно заселялися Слов'янський та Маріупольський повіти. У всіх повітах мало місце збільшення приватновласницьких поселень. Особливо воно помітне в Слов'янському повіті, який не

тільки за природними умовами, але й близькістю до центральних повітів Росії, шляхами сполучення знаходився у більш вигідному становищі в порівнянні з іншими, що, очевидно, вплинуло на появу в цьому повіті, а також у Бахмутському земельних володінь крупних катерининських сановників та родовитого російського дворянства поруч з місцевою служилою знаттю. Так, Г.Потьомкін випросив у імператриці села Банне, Богородичне, Новосілки, Ярове та Пришиб з хуторами, що належали до 1787 р. Святогірському монастиреві. Згідно з описом 1795 р. в них проживало 3134 особи обох статей³³. В дарчому листі на ім'я свого фаворита імператриця писала, якщо він задумає комусь продати "ці райські місця", то щоб продав їх їй³⁴. У переписі зазначено с. Бібіковку надвірного радника Бібікова, с. Княгиніно - княгині Шахматової, висілок Гниле - майора Чичеріна; в Бахмутському повіті - руйнівника Нової Січі генерал-аншефа Текелі (с. Посад - 92 особи), статського радника Фалєєва (с. Головинівка - 1168 осіб), а в Донецькому повіті - князя О.Куракіна (села Оріхова та Петровенька - 647 осіб) і князя П.Трубецького (Петропавлівське та Святодмитрівське - 120 осіб). Помітно зросла чисельність сіл і підданих у маєтках старих місцевих землеволодільців. Наприклад, родині Штеричів у Донецькому повіті належали села Біле, Воскресенівка, Георгіївка, Іванівка, Красний Кут, Петровенька, Успенське, Штерівка та Ящикове, в яких проживало 4938 осіб (за переписом 1778 р - лише 3 села і 3 хутори), а в селах Торецьке, Миколаєве, Радіонівка, Переїзне, Любачівка, Кирилівка - Депрерадовичів у Бахмутському повіті числилося 1866 осіб. Всі ці та інші приклади дозволяють стверджувати, що лише після ліквідації Нової Січі й роздачі її володінь не тільки місцевому служилому дворянству, але й столичним аристократам набрав силу процес формування на Донеччині великого феодального землеволодіння, а разом з тим і остаточного заселення краю.

В цілому про стан заселення краю (кількість дворів, чисельність населення та форми використання відведених під поселення угідь) на середину 90-х рр. XVIII ст. можна зробити висновки на підставі відомостей, наявних в описах до атласу Катеринославського намісництва 1795 р. (таблиця 8).

Таблиця 8. – Населення та використання ним земель згідно з описом Катеринославського намісництва 1795 р.³⁵

Повіт	К-сть дворів	Населення чол. жін.	З е м л я					
			садибна	рілля	сінокіс	ліс	непридат.	Разом
Слов'янський	10679	37794 34090	8728	515215	177346	57802	69152	808249
Бахмутський	5663	17968 17498	3715	423556	178049	39225	117421	771966
Донецький	6777	23193 20397	6858	361784	113937	10941	75536	568356
Маріупольськ.	7223	18297 16338	3301	1751639	1084907	-	177792	3028639
Р а з о м	30332	97252 88323	22602	2652194	1394239	55967	439901	5177210

Поруч із заснуванням нових поселень матеріали опису до атласу Катеринославського намісництва 1795 р. (додаток 16) свідчать не лише про збільшення під кінець XVIII ст. кількості населених пунктів, але й про ріст чисельності населення. Вони також переконують, що серед різних форм земельних угідь більше половини було відведено під рілля, що дозволяє стверджувати, що на той час землеробство стає основною формою занять місцевого населення.

Наведені вище факти дають можливість стверджувати, що в останній чверті XVIII ст., після остаточного приєднання Північного Приазов'я до Російської імперії, ліквідації Нової Січі, царський уряд вжив ряд заходів з метою прискорення заселення території нинішньої Донеччини. Серед них найбільш відчутним було переселення наприкінці 1778 р. до Азовської губернії кримських християн (греків, вірмен, грузин та молдаван), якими протягом наступних двох років було засновано 22 поселення. Не менш важливим був дозвіл на переведення поміщиками центральних губерній Росії на відведені їм в Придонців'ї землі своїх селян та можливість приймати втікачів, а також переведення з цих же губерній старообрядців. Ці заходи уряду та перехід на цю територію вихідців з інших районів України значно прискорили заселення краю та його господарське освоєння. Якщо в 1776 р. в Бахмутському, Донецькому, Слов'янському та майбутньому Маріупольському повітах було враховано 114 різного типу поселень, то через 20 років їх було вже 493, в яких проживало близько 200 тис. чоловік.

ВИСНОВКИ

Зібрані й систематизовані в книзі факти з історії заселення Донеччини XVI-XVIII ст. дозволяють виділити в цьому процесі з урахуванням характеру й результатів наступні періоди: XVI – перша половина XVII ст., друга половина XVII - початок XVIII ст., середина XVIII ст., остання чверть XVIII ст.

На першому етапі основна роль у формуванні постійного місцевого населення належала українському та донському козацтву. Починаючи з другого десятиріччя XVI ст. виштовхане з насиджених місць під час польсько-литовської війни за Сіверщину її населення проникає на територію Дикого поля на перших порах з метою промислової діяльності, а згодом поступово переходить до осілого життя. Найбільш раннім проявом осілості на території краю був Святогірський печерний монастир. З середини XVI ст., у зв'язку з організацією Запорозької Січі та походами Д.Вишневецького разом з російськими військами на укріплені міста Кримського ханства в пониззях Дніпра, Азов, регіон все більше опиняється під впливом українського і донського козацтва, яке поступово відтісняє з регіону кримських та ногайських татар, розставляючи вздовж шляхів, якими запорожці добиралися на Дон, а донські козаки на Запорожжя, сторожі та пікети. Згодом вони переростають в зимівники, а ті - в слободи та села. На початку XVII ст. на потайному водному шляху (Дніпро-Самара-Вовча-Кальміус), яким запорозькі і донські козаки користувалися для виходу в Чорне море під час блокування турецьким флотом Дніпровського лиману, при гирлі Кальміусу, на місці венеціансько-генуезького форпосту Адомаха, запорожці збудували свій укріплений пост на узбережжі Азовського моря і назвали його Домахою. Таким чином вони поширили свій вплив на територію не лише Подонців'я, але й північного Приазов'я. З українських козаків у XVI ст. здебільшого формувалася сторожова і станична служба Московської держави, що інформувала через воєвод порубіжних міст центральну владу про наміри кримських і ногайських татар.

У 40-х рр. XVII ст. соляні промисли на р. Торі, які забезпечували сіллю населення не тільки Лівобережної України, але й південних повітів Московської держави, все більше починають привертати увагу царського уряду. У 1645 р. за наказом царя козаки Чугуївського полку при Торській переправі збудували острожок і зобов'язані були виставляти з весни й

до першого снігу поперемінно по 20 чоловік, а в квітні 1648 р. московський цар розпорядився побудувати на Торі містечко і поселити в ньому українців, котрі, рятуючись від наступу феодалного гніту, стали переселятися в межі Росії. Однак події національно-визвольної війни під керівництвом Б.Хмельницького та міські бунти в південних містах Росії, з яких козаки та служилі люди повинні були будувати містечко на Торі, не дозволили цього зробити.

Другий етап характеризується поєднанням стихійної народної колонізації із заходами Росії по зміцненню свого впливу в регіоні. Народна колонізація особливо посилилась після Андрусівського перемир'я, за яким територія України була поділена по Дніпру між Польщею та Росією. Повернення польської шляхти у свої маєтки на Правобережній Україні спричинило масовий перехід учасників національно-визвольної війни на Лівобережну Україну і в межі Росії. Царський уряд вирішив скористатися цим для заселення новозбудованих міст на шляхах, якими татари досягали центральних районів Росії, у тому числі й міст, що будувалися за його розпорядженням в Подонців'ї і повинні були служити прикриттям її центральних районів.

Уже в 1656 р. вихідцями з Правобережної України було відновлено зруйнований татарами на початку XVII ст. Царьборисів, зведений в 1599 р. для координації дій прикордонної служби Московської держави і прикриття Ізюмського шляху. В 1660 р. вийшов царський указ про поселення на Торі "черкас", що виявили бажання перейти на службу до Московської держави. Однак віправлена з Білгорода на Тор спеціальна експедиція з 676 черкасами через неоперативні дії її керівництва цього завдання не виконала. Повідомлення керівника експедиції, що після прибуття на Тор вони "окопались", дозволяє стверджувати, що там не було ніяких укріплень. Лише влітку 1663 р. на Маяцькому городищі було споруджене перше на правобережжі Дінця укріплене містечко і поселено в ньому вихідців із Слобідської України, що формувалась у той час в межах Російської держави з черкас на умовах козацького самоврядування.

Під прикриттям Маяцького острога в 1664 р. на Торі завели казенне солеваріння і утримували охорону та спеціалістів по обслуговуванню варниць. Оскільки Маяцький острог, який знаходився біля 5 верст від соляних варниць, не міг бути надійним притулком для солеварів від нападів татар, то в 1676 р. вирішено було збудувати містечко Соляне (Тор - з 1784 р. Слов'янськ) й поселити в ньому черкас. Однак і після зведення Торського острогу загроза нападів не зникла, тому за розпорядженням російських співправителів Івана й Петра в

1684 р. розпочалося будівництво цілої системи укріплень від Сіверського Дінця по Голій Долині до Сухого Торця, по його лівому березі й Казенному Торцю до впадіння останнього в Донець, щоб захистити всі збудовані в межиріччі Дінця і Тору поселення, соляні промисли та Святогірський монастир. Так звана Торська укріплена лінія була своєрідним продовженням зведеної слобідськими полками в 1679-1681 рр. Ізюмської, що поклала початок формуванню Ізюмського слобідського полку, до якого згодом і приписали всі згадані поселення. В ході її будівництва при старій козацькій пристані на Торі збудували укріплене містечко, яке назвали просто Городок, а з початку XVIII ст. за ним закрплюється назва Райгородок.

Ріст чисельності населення на Слобідській Україні в південних повітах Росії збільшував попит на сіль і місцеві солепромисловці відшуковують соляні джерела в різних місцях регіону. Оскільки ропа бахмутських соляних джерел виявилася найбільш якісною, то після зруйнування в 1697 р. татарами соляних варниць і частково острога на Торі спонукали місцевих солеварів і маячан переселятися на р. Бахмут. В 1701 р. тут уже згадується слобода, а в 1702 р. вони звернулися до Петра I за дозволом побудувати острог. Очевидно, поки в державних установах вивчали, що за люди поселились на Бахмуті, то при черговій перевірці навесні 1703 р. виявилось, що там уже знаходились не тільки соляні варниці, але й острожок, що поклав початок місту Бахмуту (нині Артемівськ). З кінця 1708 р., зі створенням Азовської губернії, Бахмут став центром одноіменного повіту, до якого увійшли усі населені пункти Подонців'я від Айдару до Осколу, а в 1713-1738 рр. – прикордонним містом між Росією і Туреччиною.

Перенесення російсько-турецького кордону в 1713 р. з узбережжя Азовського моря на Азовсько-Донецько-Дніпровський вододіл, а з нього в межиріччя Самари й Орелі негативно позначилось на заселенні краю. Незважаючи на численні заходи російського уряду по зміцненню на цій ділянці кордону, особливо міст Бахмут і Тор, до початку 40-х рр. відмічалось, особливо у Бахмутській провінції, скорочення чисельності населення. І лише після повернення в межі Росії запорожців, її переможної війни 1735-1739 рр. з Туреччиною і повернення кордону на узбережжя Азовського моря намітилось більш активне заселення регіону.

Щоб більш надійно забезпечити південні кордони в середині XVIII ст., царський уряд не тільки зводить на південних рубежах нові оборонні лінії, але й укріплює старі міста, в тому числі Бахмут і Тор. Вздовж кордону розміщує військові поселення, які він формував не тільки з служилих людей центральних районів Росії (однодвірців), але й з іноземців, що мали

досвід збройної боротьби проти турецько-татарської агресії. Так, в 1754 р. між Бахмутом і Луганню появилось військово-землеробське поселення Слов'яносербія. Однак, оскільки воно не виправдало всіх сподівань уряду щодо прискорення заселення регіону, було розроблено в 1764 р. спеціальний план заселення Слов'яносербії, який передбачав роздачу незаселених земель у приватне володіння служилого дворянства, але й надавав дворянство тим, хто поселить на відведених йому землях 300 і більше чоловік. Зрозуміло, що це стимулювало заселення краю. Особливо активізувався він в останній чверті XVIII ст., тобто на четвертому етапі, у зв'язку з масовою роздачею запорозьких земель після ліквідації Нової Січі.

Якщо в 177 р. на території краю числилось 114 поселень, то через 20 років їх було вже враховано 493, серед яких 383 складали приватновласницькі. Найбільша кількість сіл належала місцевій чиновницькій та військовій верхівці: Шабельським, Прерадовичам, Шевичам, Штеричам, Міковичам та ін. Поруч з ними мали тут цілі земельні латифундії, лісові та млинові "дачі" відомі такі особистості, як Григорій Потьомкін (йому Катерина II віддала секуляризовані села Святогірського монастиря), генерал-поручик Текелі, під керівництвом якого була зруйнована Нова Січ, відомий консультант графа Потьомкіна Фалєєв, генерал-прокурор В'яземський, представники відомих в Росії дворянських родин – Трубецькі, Толстї та ін., в селах яких нараховувалось по декілька тисяч кріпаків. Переважну більшість з них складали вихідці з різних районів України, в тому числі й колишні запорожці, які при роздачі запорозьких володінь приватним особам отримували від них здебільшого на 10-12 років звільнення від всяких повинностей. Крім українців, уряд всяким чином намагався поселити тут служилих росіян, створюючи в регіоні цілі однодвірські та розкольницькі слободи.

Незначну частину складали іноземні поселяни. Найбільше їх проживало в межиріччі Бахмута та Лугані, тобто в межах організованої урядом в 1754 р. Слов'яносербії, заселеної, крім українців, вихідцями з Балкан. Численну групу складали переселені до Азовської губернії наприкінці 1778 р. кримські християни (греки, вірмени, грузини та молдавани). Тому не дивно, що уже наприкінці XVIII ст. населення регіону представляли понад 30 етносів, серед яких у 1779 р. українці складали понад 61,3% від загальної чисельності населення. За ними йшли росіяни (20,5%), греки (7,3), вірмени (6,1), молдавани (2,5), а на решту припадало трохи більше 2% від загальної кількості населення краю.

Посилання та примітки

Вступ

1. Історія міст і сіл України. Донецька область. - К., 1970.
2. Гедьо А. Джерела з історії греків Північного Приазов'я (кінець XVIII – початок XX ст.). - К., 2001.
3. Панфьорова М.А. Соціально-економічний розвиток Південно-Східної України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. Автореферат канд. дис. - Донецьк, 1999.
4. Никифоренко Н. О. Мандрівні записки Й.А.Гільденштедта як джерело з соціально-економічної історії України другої половини XVIII ст. Автореферат канд. дис. - Донецьк, 2000.
5. Калоиров С.А. Материалы по истории и культуре греков Украины.- Вып. 1. - Донецк, 1998.
6. Пирко В.А. Заселение Донбасса в XVI-XVIII вв.// Новые страницы в истории Донбасса. - 1992. - С. 26-43.
7. Там, где было Дикое поле. Очерки истории донецкого края. - Донецк, 2001.
8. Джерела до історії населених пунктів Донеччини XVI-XVIII ст./ Укладач Пірко В.О. - Донецьк, 2001. - 103 с.

Розділ I

1. Історія Української РСР. У 8 т. - К., 1979.- Т.1; Історія української культури. У 5-ти т. - К., 2001.- Т.1; Археологія Української РСР. У 3-х т. - К., 1971-1975.-Т.1-3; Історія рідного краю. - Донецк, 1998; Косиков В.А. История исследования археологических памятников Донбасса.- Донецк, 2001.
2. Барбаро и Контарини о России.- Л., 1971.- С.52-53; Описание городов Азовской губернии// ЛЕАУК.- Екатеринослав, 1904.- Вып.1.- С.78; История родного края.- С. 83.
3. История родного края.- С.83.
4. Кудряшов К.В. Половецкая степь.- М., 1948.- С.158.
5. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. У 3-х т. - К., 1990.- С.66.
6. Статейный список послов Н.Зотова и В.Тяпкина в Крым. - Од., 1850.
7. Герберштейн С. О московитских делах.- М., 1908.- С. 106.

8. Сухоруков В.Д. Историческое описание Земли Войска Донского. - Новочеркасск, 1902.- С.3.
9. Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. - М., 1852.- Отд.1.- С. 109.
10. Дедов В.Н. Святые горы от забвения к возрождению.- К., 1995.- С.15.
11. Святогорская Успенская общежитейная пустынь в Харьковской епархии. - Од., 1896.- С. 95.
12. Акты Московского государства.- СПб., 1890.- Т.1.- С.176.
13. Там само.- Т.2.- С. 31.
14. РДАДА.- Ф.210, Білгородський стіл. - Стб.1.-83-84.
15. Беляев И. О сторожевой, станичной и полевой службе на степной Украине Московского государства до царя Алексея Михайловича. - М., 1848.- С.17-18.
16. АМГ.- Т. 1.- С. 2-5.
17. Беляев И. Указ соч. - С.18.
18. АМГ.- Т. 2.- С. 8.
19. Багалея Д.И. Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. - М., 1887.- Т.1.- С. 152.
20. Брун Ф. Следы древнего речного пути из Днепра в Азовское море// ЗООИД.- Од., 1863.- Т. 109-159.
21. Лаврів П.І. Історія Південно-Східної України. - Львів, 1992.- 152 с.
22. Баиов А.К. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. Война с Турцией 1736-1739 гг. - 1906.
23. История родного края. - С. 91-92.
24. Феодосий (Макарьевский). Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. - Екатеринослав, 1880.- Ч. 2.- С. 32-33.
25. Багалея Д.И. Очерки из истории колонизации.- 124-125.
26. Лисянский А.С. Конец Дикого поля.- Донецк, 1973.- 50-51.
27. Грушевський М.С. Історія України-Руси. - К., 1995.- Т.8, ч.2.- С. 37-40; История родного края.- С. 90.
28. РДАДА.- Ф. 123, оп. 1, спр.7, а. 2-6.
29. Там само. - 210, Білгор. ст. - Стб.255.- А.34.

Розділ II

- 1.РДАДА.- Ф. 210, Білгород. стіл, ст. - Стб. 56.- А.643-649.
- 2.Там само. - Стб. 436.- А.317-319.
- 3.Там само. - А. 332.
- 4.Там само.
- 5.Там само. - Стб.769.- А.345.
- 6.Загоровский В.П. Изюмская черта. - Воронеж, 1980.- С. 57-58.
- 7.Пірко В.О. До питання про час заснування м. Слов'янська// УІЖ.- 1976.- С.116-117.
- 8.Там само.
- 9.РДАДА.- Ф. 210, Білгород. ст. - Стб. 660.- А.108-109.
10. Там само. - Стб. 687.- А.372-391.
- 11.Лисянский А.С. Конец Дикого поля. - Донецк, 1973.- С.73.
- 12.Дополнения к актам историческим. - СПб., 1875.- Т.9.- 2898-290.
- 13.Филарет. Указ соч. - Отд. 1.- С.119-121.
- 14.РДАДА.- Ф. 210, Білгород. ст. - Стб. 998.- А. 73.
- 15.Пирко В.А. Северное Приазовье. - К.,1988.- С. 17.
- 16.РДАДА.- Ф.210, Білгород ст. - Стб. 998.- А. 79.
- 17.Там само. - Стб. 1530.- А. 894-895.
- 18.Пирко В.А. Торская укрепленная линия//ВИ.- 1986.- № 1.- С. 183-184.
- 19.Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. - Харьков. 1886.- Т. 2.- С.155.
- 20.РДАДА.- Ф. 210, Білгород. ст. - Стб. 149.- А.380-383.
- 21.Там само. - Оп.8, в. 17.- а.1-4.
- 22.Там само. - Білгород. ст. - Стб. 1095.- А.57-58.
- 23.Там само. - Стб. 1170.- А. 12-16.
- 24.Пірко В.О. Міста Донеччини// Нові сторінки з історії Донбасу. - Донецьк, 1998.- Кн. 6.- С. 10-11.
- 25.Пирко В.А. Северное Приазовье.- С. 21.
- 26.Подъяпольская Е.П. Восстание Булавина.- М., 1962.- С. 28.
- 27.Горелик А.Ф. и др. История родного края (Луганская обл.). - Луганск, 1995.- С.127-129.
- 28.Пирко В.А. Северное Приазовье. - С. 49.
- 29.ЗООИД.- Т.1.- С. 354.

30. Там само. - С. 364.
31. Там само. - С.369; Пірко В.О. Міста Донеччини. - С. 11-12.
32. Пірко В.А. Северное Приазовье. - С. 51.
33. Подов В.И. Донбасс. Век XVIII. - Луганск, 1998.- С.23.
34. Там само. - С.24-25.
35. Там само. - С.26.
36. Там само. - С.27.
37. Материалы по истории СССР.- М.,1957.- Т. 5.- С. 521.
38. Панфьорова М.А., Пірко В.О. зміни в територіально-адміністративному поділі Донеччини з кінця XVI – до середини XIX ст.// Нові сторінки з історії Донбасу.- 1997.- Кн. 5.- С. 6.
39. РДІА.- Ф. 1343, оп. 15. - Спр. 377.- А.110.
40. Кирилов И.К. Цветущее состояние Российской империи. М.,1977.- С.201-202.

Розділ III

1. ПСЗ.- Т. 4.- № 2643.
2. Кабузан В.М. Заселение Новороссии в XVIII – первой половине XIX в. - М., 1976.- С. 72-73.
3. Там само. - С. 73.
4. Там само. - С. 72.
5. ПСЗ.- Т. 9.- № 6891.
6. Кабузан В.М. Указ. соч. - 25.
7. ПСЗ.- Т. 13.- № 9919.
8. Там само. - № 9921.
9. РДВІА.- Ф. ВУА, спр. 26032.
10. Кабузан В.М. Указ. соч. - С. 94.
11. Там само.
12. Там само. - С. 95.
13. Подов В.И. Донбасс. XVIII в. - С.55.
14. Пірко В.О. Заселення Степової України в XVI - XVIII ст.- Донецьк, 1998.- С. 56.
15. Кабузан В.М. Указ. соч. - С. 94.
16. Подов В.И. Донбасс. XVIII в. - С. 56.
17. ПСЗ.- Т. 20.- №
18. Пірко В.О. Заселення Степової України. - С. 38
19. Пірко В.А. Северное Приазовье. - С. 33.
20. Феодосий. Указ соч. - Ч. 2.- С. 60-61.

- 21.Пірко В.О. Матеріали Архіву Коша Нової Запорозької Січі як джерело з історії Донбасу// Донецький вісник Наукового товариства ім. Т.Шевченка. - 2001.- Т.1.- С.60-61.
- 22.Бойко А.В. Запорозький зимівник. - Запоріжжя, 1996.- С.27-28.
- 23.Там, где было Дикое поле. - 2001.- С. 55.
- 24.Пірко В.О. Заселення. - 69-70.
- 25.ПСЗ.- Т.19.- № 13460, 13504.
- 26.Пірко В.О. Заселення. - С. 72-73; Подов В.И. Указ. соч. - С. 60.
- 27.Путешествие акад. Гильденштедта по Слободско-Украинской губернии. - Харьков, 1892.- С. 70.
- 28.Там само. - С.28.
- 29.Там само. - С.33.
- 30.Там само. - С. 27-68.
- 31.РДАДА.- Ф. 16, оп.1.- Спр. 588,ч.5.- А. 64-120.

Розділ IV

- 1.ПСЗ.- Т. 20, № 14252.
- 2.Там само. - 14354.
- 3.Там само. - 14460, 14658.
- 4.Пірко В.А. Днепровская укрепленная линия// Вопр. истории СССР. - Харьков, 1989.- В. 34.- С. 91-98.
- 5.ЛЕАУК.- В. 1.- С. 62-71.
- 6.РДАДА.- Ф.16, оп.1.- Спр.797, ч.3.- А.442-443.
- 7.Там само. -А. 267.
- 8.Джерела до історії населених пунктів Донеччини. - С.29.
- 9.РДАДА.- Ф. 16, оп.1. Спр. 693, ч.6.- А.193.
- 10.Там само. - Спр. 588, ч. 5.- А. 64-120.
- 11.Там само. - А.120.
- 12.Там само. - Спр. 693.- А. 1-78.
- 13.Джерела до історії населених пунктів. - С.36.
- 14.Там само. - С.21-22.
- 15.Там само. - С. 25.
- 16.История донецкого края в документах и материалах. - С.17-18.
- 17.Материалы по истории и культуре греков. - С.26.
- 18.Гедьо А. Джерела з історії греків Північного Приазов'я. - С. 222.

19. Материалы по истории и культуре греков. - С.26.
20. Там само. - 27.
21. Гедьо А. Там само.- С. 22.
22. Материалы по истории и культуре греков. - С. 33.
23. Там само. - С.40-41.
24. Там само. - С.42.
25. Джерела до історії населених пунктів. - С. 29-30.
26. ЛЕАУК.-В.1.- С.
27. Джерела до історії населених пунктів. - С.42-44.
28. ПСЗ.- Т. 20, № 14870.
29. РДАДА.-Ф.16, оп. 1. - Спр. 693.- А. 1-78.
30. Джерела до історії населених пунктів. - С.32-84.
31. ПСЗ.- Т.21, №15177.
32. Джерела до історії населених пунктів. - С.32-84.

С П И С О К
використаних джерел і літератури

Публікації джерел

1. Акты Московского государства. - М., 1890-1901.- Т.1-3.
2. Акты, относящиеся к истории Войска Донского, собранные А.Лишиным. - Новочеркасск, 1891-1894.- Т.1-3.
3. Барбаро и Контарини о России. - Л., 1971.
4. Боплан Г.Л. Опис України. - К., 1990.
5. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы. В 3-х т. - М., 1954.- Т. 1.
6. Герберштейн С. О московитских делах. - М., 1908.
7. Джерела до історії населених пунктів Донеччини XVI-XVIII ст./ Укл. Пірко В.О.- Донецьк, 2001.
8. Дополнения к актам историческим. - СПб., 1875.- Т. 9.
9. Записки Одесского императорского общества истории и древностей. - Одесса, 1844.- Т.1; 1858.- Т.4; 1879.- Т. 11.
10. Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. - Екатеринослав, 1904.- Вип.1.
11. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. - Харьков, 1886-1890. - Т.1-2.
12. Материалы по истории СССР. - М., 1957. - Т. 5.
13. Письма и бумаги императора Петра Великого. - СПб., 1912. - Т.6.

13. Полное собрание законов Российской империи. Собр. Первое. - СПб., 1830.- ТТ. 1-21.
14. Полное собрание русских летописей.- М., 1965.- Т. 13.
15. Путешествие акад. Гильденштедта по Слободско-Украинской губернии. - Харьков, 1892.
16. Разрядная книга 1475-1598.- М., 1966.
17. Статейный список послов Н.Зотова и В.Тяпкина в Крым. - Од., 1850.
18. Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских казаков. - Владимир, 1903.- Т.1-2.

Матеріали архівів і рукописних відділів
наукових бібліотек

1. Державний архів Дніпропетровської області(ДАДО).
2. Державний архів Миколаївської області(ДАМО).
3. Державний архів Одеської області(ДАОО).
4. Державний архів Харківської області(ДАХО).
5. Російський державний архів Військово-Морського Флоту (РДАВМФ).
6. Російський державний військово-історичний архів(РДВІА).
7. Російський державний архів давніх актів (РДАДА).
8. Російський державний історичний архів(РДІА).
9. Рукописний відділ бібліотеки Санкт-Петербурзького відділення інституту історії РАН.
10. Рукописний відділ ЦНБ НАН України ім. В.Вернадського.
11. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАУ в м.Києві).

Література

1. Археологія Української РСР. У 3-х т. - К., 1971-1975.- Т.1-3.
2. Багалея Д.И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. - М., 1887.
3. Беляев И. О сторожевой, станичной и полевой службе На Польской Украине Московского государства до царя Алексея Михайловича. - М., 1848.
4. Бойко А.В. Запорозький зимівник. - Запоріжжя, 1996.

- 5.Гедьо А. В. Джерела з історії греків Північного Приазов'я (кінець XVIII - початок XX ст.). - К., 2001.
- 6.Гербель Н. Изюмский слободской полк. - СПб., 1852.
- 7.Голобуцький В.О. Запорозьке козацтво. - К., 1993.
- 8.Голобуцький В.О. Запорозька Січ в останні часи свого існування.- К.,1962.
- 9.Головинский П. Слободские казачьи полки. - СПб., 1864.
- 10.Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. - М.,1959.
- 11.Загоровский В.П. Изюмская черта. - Воронеж, 1980.
- 12.Історія Української РСР. У 8-и т. - К., 1979.- Т.1-3.
- 13.Історія української культури. У 5-и т. - К.,2001.- Т.1-2.
- 14.История городов и сел УССР. Ворошиловградская обл. - К., 1976.
- 15.История городов и сел УССР. Донецкая обл. - К.,1976.
- 16.История Дона (с древнейших времен до падения крепостного права). - Ростов-на-Дону. - 1973.
- 17.История Донецкого края в документах и материалах. XVII – начало XX вв. - Донецк, 1995.
- 18.История родного края для 6-9 кл. - Донецк, 1998.
- 19.Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губ.) в XVIII – первой пол. XIX в.(1719-1858 гг.). - М.,1976.
- 20.Кирилов И.К.Цветущее состояние всероссийского государства.- М.,1977.
- 21.Косиков В.А. История исследования археологических памятников Донбасса.- Донецк, 2001.
- 22.Кудряшов К.В. Половецкая степь.- М., 1948.
- 23.Лисянский А.С. Конец Дикого поля.- Донецк, 1973.
- 24.(Макарьевский) Феодосий. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии.- Екатеринослав, 1880.- Ч.1-2.
- 25.Материалы по истории и культуре греков Украины/ Сост. Калоеров С.А. и Чердакли Г.Н. - Донецк, 1998.
- 26.Мицик Ю. Козацький край. Нариси з історії Дніпропетровщини XV – XVIII ст. - Дніпропетровськ, 1997.
- 27.Никифоренко Н.А. Соціально-економічний стан Донеччини в останню чверть XVIII ст.(за “Щоденником” І.А.Гільденштедта)// Нові сторінки історії Донбасу. - Донецьк, 1998. - Кн. 6.

- 28.Новосельский А.А. Борьба Московского государства с татарами в первой полови XVII в. - М.-Л., 1948.
- 29.Панфьорова М.А., Пірко В.О. Зміни в територіально-адміністративному поділі Донеччини з кінця XVI до середини XIX ст. //Новые страницы в истории Донбасса. - Донецк, 1997.- Кн. 5.
- 30.Пірко В.О. До питання про час заснування м. Слов'янська //УІЖ. - 1976.- № 9.
- 31.Пирко В.А. Роль народных миграций в заселении и освоении Северного Приазовья //Социально-демографические процессы в российской деревне (XVI – начало XX вв.). Материалы Всесоюзного симпозиума по изучению проблем аграрной истории. - Таллин, 1986.
- 32.Пирко В.А. Торская укрепленная линия// ВИ. - 1986.- № 1.
- 33.Пірко В.О.250-річчя з часу спорудження Української лінії //УІЖ. - 1986.- № 6.
- 34.Пирко В.А. Картографические материалы как источник по истории городов и сел южных областей Украины// I Всесоюзная конференция по истор. краевед. Тезисы докл. и сообщений. - К.,1987.
- 35.Пирко В.А. Особенности воспроизводства населения на юге Украины во второй пол. XVIII в.// Проблемы взаимодействия социальн. структуры и воспроизводства населения в России и СССР. Тезисы докл. и сообщ. 6-й всесоюзн. конференции по исторической демографии. - М., 1988.
- 36.Пирко В.А. Методические рекомендации и материалы к проведению уроков по теме «Наш край» в 7-8 кл. общеобразовательной школы.- Донецк, 1988.
- 37.Пирко В.А. Донецкие сторожи// Донбасс.- 1988.- № 6.
- 38.Пирко В.А. Северное Приазовье в XVI-XVIII вв. - К., 1988.
- 39.Пирко В.А. Особенности градостроительства в Северном Приазовье в XVI-XVIII вв.// II-я всесоюзная конференция по истор. краеведению. Тезисы докл. и сообщ. - Пенза, 1989.
- 40.Пирко В.А. Днепровская укрепленная линия// Вопросы истории СССР. - Харьков, 1989. - Вып. 34.
- 41.Пірко В.О. Законодавчі акти Російської держави як джерело до історії півдня України// IV республіканська наук. конференція з істор. краєзнавства. Тези допов. і повідомлень. - К.,1989.

- 42.Пирко В.А. Не про пень и брата – об истории края //Донбасс.- 1990.- № 6.
- 43.Пірко В.О. Оборонні споруди та їх значення в заселенні Південно-Східної України//Географічний фактор в історичному процесі. - К.,1990.
- 44.Пирко В.А. К вопросу о направлениях миграции населения на Украине во второй пол. XVII- нач.XVIII в.// Проблемы истор. демографии СССР и Зап. Европы (период феодализма и капитализма). - Кишенев, 1991.
- 45.Пирко В.А. Сколько же лет Артемовску?// Донбасс. - 1991.- № 6.
- 46.Пірко В.О. Про час заснування м. Артемівська// V всеукраїнська конференція з істор. краєзнавства. Тези допов. і повід. - К.,1991.
- 47.Пирко В.А. О роли межэтнических связей в формировании земледельческой культуры юга Украины// XXIII сессия всесоюзн. симпозиума по изучению аграрной истории. Тезисы докладов и сообщ. - М.,1991.- Ч.2.
- 48.Пирко В.А. Заселение Донбасса в XVI-XVIII вв.// Новые страницы истории Донбасса. - Донецк, 1992.
- 49.Пірко В.О. Військово-землеробські поселення на півдні України у XVIII ст. Тексти лекцій для студентів спеціальності 2008. - Донецьк, 1993.
- 50.Пирко В.А. О взаимоотношениях запорожских и донских казаков в XVI-XVIII вв.// Донбасс и Приазовье: проблемы социального, национального и духовного развития. Тезисы докл. международ. научно-практической конференции. - Мариуполь, 1993.
- 51.Пирко В.А. Города Донбасса в конце XVIII в.// Летопись Донбасса. - Донецк, 1994. - Вып. 2.
- 52.Зміцнення впливу Росії в Північному Причорномор'ї після Переяславської Ради// 340 лет Переяславской Рады. Международная конференция. Тезисы докладов. - Донецк, 1994.
- 53.Пірко В.О.Козацтво донецького краю. Бібліографічний покажчик. Вступна стаття і наукова редакція. - Донецьк, 1995.
- 54.Пірко В.О.Козацькими дорогами Донеччини// Проблеми розвитку туризму в Україні і завдання відновлення історичної пам'яті народу засобами туризму. Тези доп. і повідом. Всеукраїнської науково-практичної конференції. - Київ-Косів, 1994.

- 55.Пірко В.О. Козацтво на Донеччині// Рідний край. Історико-краєзнавчий альманах. - Донецьк, 1995.-Вип.1.
- 56.Пірко В.О. Наступ на землі Війська Запорозького в період Нової Січі// Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали IV всеукраїнських історичних читань. - Київ-Черкаси. - 1995.
- 57.Пірко В.О. Джерела про час заснування м. Артемівська// Новые страницы в истории Донбасса. - Донецк, 1995. - Кн. 4.
- 58.Пірко В.О. Південно-Східна Україна: короткі нариси з історії// Схід. - 1995.- № 1,2.
- 59.Пірко В.А. Влияние греков на социально-экономическое развитие Юго-Восточной Украины в 1775-1850 гг.(современная историография проблемы)// Украина-Греция: перспективы сотрудничества. Научно-практическая конференция. Тезисы докладов и сообщений. - Мариуполь, 1996.
- 60.Пірко В.А. К вопросу об основных этапах заселения Донбасса в эпоху феодализма// Историческая демография и современность: тезисы докл. и сообщ. VII всесоюзной конференции по истор. демографии. - Москва-Донецк, 1991. - Ч.2.
- 61.Пірко В.О. Українська ландміліція// Південна Україна XVIII – XIX ст. - Запоріжжя, 1996.- Вип.1.
- 62.Пірко В.О. До питання про час заснування м. Донецька// У истоков города Донецка. Материалы научно-практической конференции. Декабрь 1997. - Донецк, 1998.
- 63.Пірко В.О. Міста Донеччини в XVII-XVIII ст.// Нові сторінки з історії Донбасу. - Донецьк, 1998.- Кн.6.
- 64.Пірко В.О.З історії заселення донецького краю// Східноstepові українські говірки. Науково-навчальний посібник. - Донецьк, 1998.
- 65.Пірко В.О. Кальміуська паланка// Схід. - 1999.- № 6.
- 66.Пірко В.А., Чепига Г.Г. Маяки: от острога к слободе// Новые страницы в истории Донбасса. - Донецк, 1999. - Кн. 7.
- 67.Пірко В.О. З приводу дискусії про час заснування деяких міст Донеччини// Історія України. Маловідомі імена. - К., 1999.- Т.7.
- 68.Пірко В.О. Готліб-Фрідріх-Вільгельм Юнкер і Донбас// Нові сторінки з історії Донбасу. - Донецьк, 2000.- Кн. 8.
- 69.Пірко В. Матеріали архіву Коша Нової Запорозької Січі як джерело з історії Донбасу// Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. - Донецьк, 2001. Т.1.

- 70.Пірко В.О. До питання про методику визначення часу заснування населених пунктів Степової України// Історія України. - Київ-Донецьк, 2001.- Т.18.
- 71.Пірко В.О. Мандрівні записки Й.А.Гюльденштедта як джерело до вивчення стану залюднення Донеччини в середині 70-х рр. XVIII ст. // Політологічні та історичні дослідження.- Донецьк, 2002.- Вип. 10.
- 72.Подов В.И. Славяносербия. - Луганск, 1998.
- 73.Подов В.И. Донбасс – век XVIII. - Луганск, 1998.
- 74.Подъяпольская Е.П. Восстание Булавина. - М., 1962.
- 75.Посунько О.М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії. - Запоріжжя, 1998.
- 76.Пронштейн А.П. Земля Донская в XVIII в. - Ростов-на-Дону. - 1983.
- 77.Пудапов В.М. История Войска Донского и старобытность начал казачества. - Новочеркасск, 1898.- Ч.2.
- 78.Савельев П. История Дона и донского казачества. - Новочеркасск, 1915.- Ч. 1- 4.
- 79.Скальковский А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730-1823. Одесса. - 1836-1838. - Ч. 1-2.
- 80.Скальковский А.А. История Новой Сечи, или Последнего коша запорожского. - Одесса, 1846.- Ч.1-3.
- 81.Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края. Одесса, 1850-1852.- Ч.1-2.
- 82.Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины. XVII-XVIII вв. - Харьков, 1964.
- 83.Стецюк К. Вплив повстання С. Разіна на Україну. - К., 1947.
- 84.Сухоруков В.Д. Историческое описание земли Войска Донского. - Новочеркасск, 1902.
- 84.Тимофеев В.И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII в. - К., 1984.
- 85.Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. - Москва-Харьков, 1852-1858. - Ч.1-5.
- 86.Шевченко А.В. Як починалась Горлівка. - Горлівка, 1997.
- 87.Шиманов А. Предсмертная поземельная борьба Запорожья// Киев. старина. - К., 1883.- Т.7.
- 88.Шишмарев В.Ф. Романские поселения на юге России. - Л., 1975.
- 89.Юркевич П. Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Богдана Хмельницького. - К. 1932.
- 90.Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. - К., 1990-1991.- Т.1-3.

ДОДАТОК

1. Донецькі сторожі за розписом князя Михайла Тюфякіна та дяка Матвія Ржевського 1571 р.

«...5-я Сторожа. Стояти сторожем на Святогорской стороже на сей стороне Донца против Святых гор: а переезжати им направо вверх по Донцу до усть Оскола верст с 10-ть, а налево вниз по Донцу через шлях Малого перевозу, да через шлях Великаго перевозу и Торский шлях и до усть Тору верст с 30-ть; а стояти им укрываясь в луке против Святых гор и по иным местам, переезжати не в одном месте. А бегати с тое сторожи в Путивль Лосицкою дорогою вверх Мжа и Коломака. А от Изюмской сторожи до Святогорской переезду верст с 20.

6-я Сторожа. Стояти сторожем на Бахмутовской сторожи на сей стороне Донца: а переезжати им направо вверх по Донцу до усть Тору верст с 20, а на лево вниз по Донцу через Красную речку да через Боровой шлях под Ольховой колодезь верст с 15, а от Ольхового колодезя до усть Айдара два днища; а переезду и перелазу татарского меж Ольхового колодезя и Айдару нет. А от Святогорские сторожи переезду до Бахмутские сторожи полтора днища, верст с 70. А стояти Бахмутовским сторожем на старом месте, а бегати сторожем с той сторожи с вестьми в Путивль Лосицкою дорогою.

А Айдарская сторожа по князь Михайлову дозору Тюфякина да Матфея дяка Ржевскаго оставлена, для того, что мимо тое сторожи Айдарские крымские большие и малые воинские люди не ходят, пришли крепости великие. И впредь той сторожи не быти».

(О сторожевой, станичной и полевой службе на польской украине Московского государства до царя Алексея Михайловича И.Беляева.- М., 1848.- С.18).

2. Розпис, до яких урочищ та до яких місць і по яких дорогах з Путивля і Рильська повинні добиратися в Поле за дозором князя Михайла Тюфякіна та дяка Матвія Ржевського 1571 р.

Из Путивля ездити станицам к верх Самары. От Путивля на перевоз на Мокашевичи, а от Мокашевичев на Гравороны да на верх Бобрिका да к Суле, да Сулу перелезти на Песча-

ный брод, да к верх группы Хотенсике ко Пслу, а Псел перелезти на Бесищев ровенок, а от Бесищева ровенка к Олешенке Пселскою Дорогою до верховья, да через Белицкие поля да на верх Олешенки, а от Олешенки Пселскою дорогою до верховья, да через Белицкие поля да на верх Олешенки Сорочинские, да на низ Олешенкою в проворотья да на Кубенскую могилу в Немери, да Ворскл перелезти на усть Буймира да Мерлу, да вверх речки Хтыри через поле, да вверх Котельвы да к Мерлу, а Мерл перелезти на речку на Калище, а от Калища к Колодезю, да Колодезем вверх к Коломаку, да Коломак перелезти под Коломацким городищем через Ровен, да полем через Муравский шлях, да на верх Адалага, а от верх Адалаги¹ ехать на верх Берестовые, а от Берестовые вниз по Донцу в Крымскую сторону до Святых гор, а от Святых гор вверх Тором да переехать Самарские верхи, а от Самарских верхов поворотити назад в Путивль теми ж урочищи...

Из Путивля ездити станицам к верх Тору и Миусу. От Путивля станицам перевестись Сем в Дороголиве на усть Выра, да ехать Выром вверх, да перелезти Выр у Хосотина на усть Руды да ко Пслу, а Псел перелезти у Липенского городища да в проходы, да на верх Боровни, да Боровнею на низ, да через колодез рядом да к Ворсклу; а Ворскл перелезши у Буен Борку в Лосицах, а от Лосиц к Казацкой могиле да к Мерлу, а Мерл перелезти ниже Торчинова городища, да полем едучи видети Мерчик, да к Донецкой правороти, да на низ Одринка да ко Мжу; а Мож перелезти ниже Адалага; а от Адалага да на Товолжиную поляну да ко Мжу, да Мжом на низ к Змиевому кургану да к Донцу, да перелезти Донец на ногайскую сторону² у Тюндукова болонья, да Донцом на низ до усть Черного Жеребца; а Донец перелезти на Крымскую сторону меж Бахмутовой и Черного жеребца, да по Бахмутовой на гору до правые розсошины Бахмутовские столпы, да розсошиною на гору верст с 10, да тое розсошину перелезти, да ехать на гряде прямо; а с тое гряды видети девять курганов, которые стоят верх Тору и Миусу, а на 9-м на кургане, на крайнем от Миусского верховья, яма великая, станет в ней до десяти человек на конех, а в ней растет терн и бозовый куст; да под тем же курганом Царев Шлях, коли шел цар к Астрахани; а от туда приехать к верховью на Миус да туто рассмотреть признаки: насечено крест на дубу снизу верховицы Миусски; а от тех мест поворотити назад к Путивлю...

¹Водолаги.

²Лівий бік Сіверського Дінця.

(Там же.- С.18-19)

3. Розповідь валуйчанина Поминка Котельникова про варку солі на Торських озерах в 1625 р.

«... А соляные озера от Царева городища¹ верст с 30. И ныне в тех озерах из Белгорода, и с Валук, и с Оскола, и с Ельца, и с Курска, и с Ливен, и с Воронежа охочие люди еже-лет варят соль, а от татар делают крепость. И он Поминко, прошлого 133-го (1625 – В.П.) году у озер был и соль про себя варил, а татары приходили на них дважды...

А только у тех озер вели государь устроить казенные варницы и сделать острожек и ратным людем... для бережения в том остроге быть, и государевой казне будет прибыль немалая. К варницам учнут приезжать для соляные покупки со всей Украины и с Северы торговые люди, а которые охочие люди у тех варниц учнут про себя соль варить и те охочие люди за бережением ратных людей учнут государю давать своих промыслов тамго – 10-й пуд соли...»

¹Цареборисівське

(Російський державний архів давніх актів (далі РДАДА).- Ф.210. Оп.12. – Спр.1.- А.83-84)

4. Опис містечка Маяцького 1666 г.

Город Мояк по указу великого государя построен ... на Мояцком городище, на р. Донце, в прошлом 7171 годе¹. Острог ставлен дубовым лесом. Мерею всего острогу 185 сажен. В стенах две башни проезжие, 4 башни – глухих. По городской стене построены обламы и катки². Около острогу ров в глубину полторы сажени, в ширину – тож. Наряду две пищали в станках и на колесах, к ним 245 ядер. В государевой казне, в зельном погребе, зарядочного пороху бочка, свинцу 2 сви-ньи, 92 мушкета с жаграми.

А на вечном житье в том новом городке велено быть сведенцам с Валуйки и с Чугуева по 50 человек, с Салтова – 25, с Харькова – 11 человек. А те сведенцы строятся дворами и на нарядах бывают в городе у проезжих ворот по 12 че-

людей, переменяясь по суткам, да поглухим башням по 5 человек, переменяясь по суткам.

В городе построена соборная церковь во имя живоначальной Троицы с государственной кузны в 7174 году...

В городе построен казенный погреб с выходом трех саж. в дубовом лесу да съезжая изба в сосновом лесу. Да в городской стене от Салтовской слободы построена 4-угольная проезжая башня. В той башне 4 моста, караульный чердак, крытый тесом, да по городу построены обламы, меж 4-х башен, в дубовом лесу, и бойницы и кровати, а на кроватях колья и каменья и на обламах поставлены дубоскаты. Да в городе ж построены 4 избы в сосновом лесу для зимового стоянья ратных людей. Да в городе же, на государевом дворе, где воеводы живут, построены 3 горницы в сосновом лесу, да ледник построен (на том леднику – анбар, крыт лубьем), да сарай построен, крыт лубьем.

Около слобод крепости построены. От реки Донца до большого бояраку и до лесу выкопан ров мерою 485 саж, в глубину ров один с четью саж., поперек тож. А на том рву, за Салтовскою слободою построена проезжая башня 4-х угольная для караулу в степь, к Торским озерам по дороге, в которых местах татаровья пригоняют; а на той башне караульный чердак, а в вышину та башня 10 сажен...“

¹1663 р.

²Місця для варти і припаси для відбиття нападу ворога.

(Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1860.- Т. 4.- С. 310-312)

5. Опис містечка Маяцького 1668 р.

Город ставлен острогом в дубовом лесу. По острогу обламы и коты. По мере около города городовые стены 205 сажень.

По городу 2 башни проезжие, 4 башни – глухих.

Людей

Детей боярских – 27 чел., стрельцов – 45 чел., казаков – глубиною и поперег – сажень с четью. По рву построены 2 караульные башни с проезжими вороты.

Около рву учинены надолбы¹ в дубовом лесу в две кобылины². В том бояраку лесу на 100 саж. В лесу надолбы – в одну кобылину. От лесу через боярак до реки Донца надолбы

в две кобылины на 200 саж., а ото рва и от надолоб в степь до Босаратова боярака надолбы. А от того боярака до большого лесу надолбов на 750 саж. А по конец тех надолоб в трех местах засечено засеки на 602 саж., поперег засеки – 60 саж.

По городу и по крепостям, около посадов на сторожах бывають служилые люди з городов с Усерда, с Ольшанского, с Верхососенского. А ныне после переписных книг мояцкие люди и черкасы по прелесным воровским листам изменника Ивашка Брюховецкого великому государю изменили и город сожгли и пориказного человека Василия Рабинина убили и, разоря город, пошли к нему Ивашку с изменником с Ивашком Серком и ныне тот город пуст”.

¹Навхрест збиті і вкопані в землю колоди.

²Подвійні надовби.

(Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковская и отчасти Курская и Воронежская губ.) в XVI-XVIII ст. – Харьков. 1886.- Т.1. С. 64-65)

6. Опис Соляного містечка 1684 р.

«Город Соленой ставлен острогом стоячим, дубовым и сосновым лесом вверх. По мере тот острог 2 саж. без чети.У того города обламы сделаны и коты накочены.

По городу 2 башни с проезжим вороты, 4 башни – глухих.

Башня Московская проезжая, что от Мояцкого, рублена сосновым лесом в 6 саж. Длинною стена по 3 саж. без чети (четверти – В.П). В той башне ворота створчатые, в воротах скобы и засов железной, замок вислой троеспичной. В вышину башня до обломов 41 венец (в 41 бревно – В. П.), а обломов 4 венца. Сверх обломов – ежи, а клетки 17 венцов. В той башне 2 моста, а та башня не покрыта. От той башни городской стены до наугольной башни к Сухому озеру 17 сажень с полусаженем, обламы построены и коты накочены.

Башня наугольная ис соснового лесу рублена в 4 стены, длиною стена пол-3-я сажни. Та башня вверх 20 венцов, в той башне один мост. А от той башни помере городской стены до наугольной башни 44 сажни с полусаженью.

Башня наугольная от Сухого Озера ис соснового лесу рублена в четыре стены, длиною стена пол-3 –и сажени, вверх та башня 20 венцов, а в той башне один мост. А от той башни по мере городской стены до проезжей башни, что от посаду 20 саж. без чети.

Башня проезжая, что от посаду, ис соснового лесу рублена в 4 стены, длиною стена по 3 саж. без чети, ворота створчатые, в воротах скобы и засовы железныя, замок вислой односпичной. В вышину та башня до обламов 26 венцов, а обламов 5 венцов, клетка рублена в 4 стены из розпилей. В той башне – 2 моста. От той башни по мере городской стены до наугольной башни к Кривому озеру 20 саж.с четвертью.

Башня наугольная от посаду к Кривому озеру ис соснового лесу рублена в 4 стены, длиною стена по 3 саж. без чети. В вышину та башня 20 венцов. В той башне один мост. От той башни до наугольной башни от Кривого озера по мере городской стены 30 саж. без чети.

Башня наугольная от Кривого озера ис соснового лесу рублена в 4 стены. Длинною стена полтретью саж. В вышину та башня 20 венцов. В той башне один мост. От той башни по мере городской стены до Московской проезжей башни 12 саж.

Всего по мере около Соляного города городовыя стены, оприч башень, 167 саж.

В городе приказная изба. Перед приказною избою сени рублены ис соснового лесу, за сеньми сарай, крытый сосновым дором(14), а тот сарай устроен для снаряду.

В городе колодезь рублен в дубовом лесу в 4 стены по меры стены по сажню без вершка в глубину, воды аршин с вершком, до воды – сажень с четвертью.

Около города выкопан ров со всех 4-х сторон, в глубину полсажени, в ширину полтретью сажени.

В Соленом около города крепостей деревянных и земляных:

От Сухого озера до Кривого построено надолб по мере 84 саж., от города до тех надолб 130 саж. За теми надолбами построены надолбы другия от Сухого озера до Большого озера 170 саж. в один ряд. От тех надолб до других 200 саж.

От Большого озера построены надолбы по мере 44 саж. За надолбами выкопан ров в глубину саж., в ширину – то ж по

мере 263 саж. От того рву построены надолбы к Кривому озеру, что к Глинищу. По мере тех надолб 40 саж., потому построено надолб 263 саж. Около посаду с дву сторон от Кривого озера до Лукашевки – 160 саж. Около посада и соляных куреней и старого майдану выкопали ров полсажени в глубину, 2 саж. в ширину. В том рву вода. Подле того рву копан вал, подле валу надолбы. Того рву 120 саж.

В Соленом городе житниц и хлебных запасов и соли нет, построен вал. Подле ближних надолб выкопан ров в глубину саж, в ширину полтора саж. По мере того рву в длину 50 саж. Да от Кривого озера, от наугольной башни против Московских ворот около рву з дву сторон построены надолбы. По мере тех надолб 50 саж.

Соленого городка жители русские люди: на конех с пищалями 3 человека, с саадаком – 1 чел., с пищалями – 44 чел., с рогатинами – 2 чел., итого 50 человек.

Черкасы: на конях с пищалями – 59 чел., с пищалями – 80 чел., с пищалью и рогатиною – 1 чел., с рогатинами – 9 чел., с саадаком – 2 чел., итого – 151 человек.

В Соленом городе станичники ездят обиполь Соленого по всем дорогам верст по 20 для осторожности от воинских людей 6 человек на конях с ружьем».

(Там само.- С.120-122. Текст уточнено за «Сметными книгами» – РДАДА.- Ф. 210, оп.12, спр. 76.- А.801-804).

7. Чолобитна архімандрита Святогірського монастиря царю

«В пршлых давних годах построен Святогорский монастырь за Царево-Борисовым городом на берегу подле Северского Донца, на крымской стороне, а крестьян и бобылей за тем Святогорским монастырем нет и не было. Вместо того владетели того монастыря, прежнии игумены и строители, владели речкою Северским Донцом со всякими угодьями по обе стороны реки от устья речки Оскола вниз по Донцу по казачьи юрты, по Сухарев да по речку Черный Жеребец; а с другой стороны реки Донец по реку Бахмут. На тех же монастырских урочищах выше Святогорского монастыря через Донец был перевоз на Торские озера и тем перевозом владели прежнии игумены и строители с братиею (монахами). И от

того перевозу тот монастырь строили и сами кормились, А в прошлом 172 году, как построен город Мояцкий ниже Святогорского монастыря, на той же речке, и монастырские угодья, леса, сеножати и рыбные ловли у них все взяты и отданы Царево-Борисову городу, и Мояцкому, и к новопостроенному городу Соленому. А перевоз взят на тебя государя к городу Мояцкому; и по грамоте... царя Алексея Михайловича 172 году велено давать денежное и хлебное жалованье монастырю по 12 четвертей ржи, овса по тому ж, да с таможенных и кабацких доходов на Валуйке денег по 15 рублей, а с 184 году жалованья на Валуйке не дают и архимандриту с братиею без перевозу прокормиться нечем...»

(РДАДА .-Ф. 210, оп. 12, спр.14.- А.889)

**8. Виписка із царської грамоти харківському полковнику
Г. Донцю від 22 березня 1684 р. про будівництво
Торської лінії**

«В 192 году великие государи... Иван Алексеевич и Петр Алексеевич указали в защиту от приходу воинских людей Мояцкому, Святогорскому монастырю, Торским озерам, Цареву-Борисову и иным украинным черкасским городам от города Изюма от реки Северского Донца, вниз по Донцу, по степи, по урочищам через Черкасский лес по Голой Долине, через реку Торец до верховья реки Тору сделать земляной вал и деревянные крепости, где какие пристойно. А от устья реки Торца, где впала в реку Тор, вниз по реке Тору до устья сделать земляные и всякие крепости, а город Маяцкий с прежнего места перенесть на усть реки Тору, где впал Тор в реку Северский Донец. А сделать Харьковскому полку на 18 верстах, а другую половину сделать Ахтырскому полку и иных украинных городов служилыми людьми, которые к тем местам близко...»

(РДАДА.- Ф.210, оп.12, спр.1530.- А. 894. Документ друкується вперше).

**9. Витяг із строельної книги Харківського полковника
Г.Донця від 1 листопада 1684 р. про Райгородок**

«...На усть реки Тору и меж реки Северского Донца, у Казацкой пристани, где было велено перенести Мояцкий город, построено земляной городок мерою городской стены

174 сажени. По тому городку 2 башни с проезжими вороты да 4 глухих наугольных, в том числе одна – земляная.

Около города ров в глубину и в ширину по 3 сажни, вал в вышину 3 сажни с гребнем, у подошвы 3 с половиной сажни. А изнутри того города к валу для крепости ставлены деревянные припалки...

А в тот город призван осадчий черкашенин Семен Бронка. Он осадил попа да черкас 5 семей.

Да в том же городе для береженья оставлены на заставе Харьковского полку казаков 20 с переменою. В тот же город дано ис Харьковского полку знамя, пищаль затинная железная, 40 пулек железных, зелья полпуда. А от того земляного городка, и от реки Северского Донца, с Крымской стороны, меж речки Тору и меж полевой речки Хомутца, и, перешед речку Тор к Торским озерам, и от Торских озер к Черкасскому лесу, и в Черкасском лесу до переполянья сделано земляного вала и надолоб на 5284 саж. да засеки учинено на 3030 саж.

Меж речки Голой Долины и Черкасского большого лесу пристойно быть городу Черкасскому, а к тому городу Черкасскому и Теплянский лес и боераки близки, пашенной земли, и сеножателей, и воды довольно, и на Тор шлях будет через тот город...

А от Черкасского лесу до пашенного буераку и до Пристена Донецкого и до речки Северского Донца сделано земляного вала на 1576 саж. да засеки засечены на 4876 саж.

Всего по тем вышеписаным урочищам сделано земляного вала и надолоб и засеку на 14 верстах 766 саж. Да от речки Каменки до Каменного боераку рву выкопано, а дерном до заморозков не окладено на 800 саж.

А делал тот городок и всякие крепости харьковский полковник Донец с казаками его полку, Ахтырского полку казаков и горожан на Тору в работе не было...» (18)

(Там само.- А.895-896. Материалы...- С.127-128)

10. Опис м. Бахмута та його околиць за матеріалами царської грамоти від 14 жовтня 1704 р.

“...И апреля в день 1-й прошлаго 703 года к нам великому государю писали из Белгорода генерал наш князь Иван

Михайлович Кольцов-Мосальской с товарищи, что посылали де они из Белгорода на речку Бахмут поручика Петра Языкова, и тому книги и сказки и чертеж прислали к Москве в Разряд. А в описных книгах писано: на новопоселенном месте, на речке Бахмуте, жителей русских, торских и маяцких и иных разных городов, – 36 человек; черкас Изюмского полку, торских и маяцких жителей, – 112 человек; донских козаков – 2 человека, в том числе один сказал – Черкасской станицы, живет на речке Бахмуте в курени прикащиком у донского ж козака наездом, для варения соли; другой - Дурновской станицы, на Бахмут пришел для варения соли. У тех всех жителей: 20 солеварных колодезей, 49 дворов, 49 изб, 11 анбаров, 48 куреней и землянок...

А в описных книгах Белгородскаго жилаго солдатскаго полка капитана Григория Скорихина написано: по наезду его на речке Бахмуте, и Красной, и Жеребец...явилось: на речке Бахмуте построен город по обе стороны речки Бахмута стоячим дубовым острогом. В нем двои проезжие ворота. По мере того городка в длину через речку Бахмут 61 сажень, попереч - 17 сажень, а жилья в том городке никакого нет. Подле того городка, вверх по речке Бахмуту, с правой стороны, на посаде построена часовня. Близ часовни построены полковые Изюмского полку для пошлиннаго сбора, из Семеновской канцелярии для мостового проезду таможенная изба и ратуша Изюмского полку. Да около той таможни и ратуши в разных местах построены для торгового промыслу Изюмского полку козаков и торских и маяцких жителей всяких чинов людей 15 анбаров, 9 кузниц. Близ города на речке Бахмут построена торговая баня и отдана на оброк. В том же городке построились и живут дворами: Изюмского полку козаков - 54 чел., разных городов всяких чинов русских людей – 19 человек. Да на речке Бахмуте устроены у соловарных колодезей Изюмского полку козаков и разных городов 140 сковород соловарных, да разных городов всяких чинов – 30 сковород.

А по реке Бахмуту лесов и рыбных ловель и распашной земли нет, а сенных покосов малое число, только вверх той речки Бахмуту и по вершинам есть малые буераки. А по осмотру на Крымской стороне речки Северскаго Донца городов, кроме Изюма, и Маяцкого, и Тору, и Бахмута, никакого поселения нет. А речка Черный Жеребец впала в реку Донец с Ногайской стороны, ниже устья речки Бахмута с версту. А по

осмотру на той речке Жеребце от устья вверх до соловарных мойданов, которые соловарные мойданы были наперед сего на речке Жеребце от устья вверху по левую сторону, торских жителей, русских людей и черкасских: Ивана Клушина, Емельяна Сазонова с товарищи, на которые мойданы подали они, Иван с товарищами с указов списки, каковы им даны в прошлых во 189 и в 199 годах. А по осмотру в тех местах явилось бывших соловарных колодязей ям с 30 и больше, а от тех соловаренных колодязей вверх по Жеребцу в дву верстах с правой стороны явились другие соловарные колодязи, их же торских жителей, ям 40 и больше (20), которыми владели они ж, Иван Клушин с товарищи, по вышеписанным указам.

И от тех вышеписанных соловарных колодязей вниз по речке Жеребцу, по обе стороны до реки Донца верст на десять леснаго угодья, а от вышеписанных же соловарных колодязей вверх по речке Жеребцу сенных покосов многое число и леса с яругами, и в тех яругах Изюмского полку козаков разных городов пасеки, да и к тем же соловарным колодязям к речке Жеребцу подошли пахотне поля села Ямполья (21) жителей, а по переписи в том селе явилось: Изюмского полку козаков 117 дворов. И в том селе построена часовня, а построено де то село Ямполь по вашему великаго государя указу и по отписке из Белгорода боярина нашего и воеводы князя Якова Федоровича Долгорукова с товарищи, с которой отписки подали они ямпольские жители, атаман Павел Рубан с товарищи, список. Да на той же речке Жеребце построены три мельницы. Одна на усть речки Жеребца донскаго козака сухаревского жителя Петра Чумакова, вблизи той мельницы – двор его Петров. Выше той мельницы верстах в трех вверх по речке Жеребцу – другая мельница донскаго ж козака сухаревского ж жителя Федора Крамчаникова, да подле той мельницы - двор его Федоров. Выше той мельницы на речке ж Жеребец, в дву верстах, мельница Изюмского полку козака ямпольскаго жителя Павла Рубана, подле той мельницы – двор его Павлов. Выше той мельницы в версте и больше по левой стороне той речки Жеребца – пасека Изюмского полку козака, маяцкаго жителя Ивана Гугиенка. А по сказке старожиллов Тараса Долголова с товарищи, что-де та пасека как занята будет лет с 50 и больше. От пасеки Ивана Гугиенка вблизи пасечное место маяцкаго жителя Григория Куницкаго. От того пасечнаго места вблизи пасека твоя, а напе-

ред-де сего та пасека была цареборисовскаго жителя Тимофея Кривошея. Да на правой стороне речки Жеребца пасека донскаго козака сухаревскаго жителя Емельяна Бирюкова. А от вышеписанных соловарных ям вверх по речке Жеребцу, с левой стороны, в разных местах пасека Изюмскаго полку козаков – пасека Тимофея Кривошеи, пасека села Радковки жителя Федора Неронова, пасечное место цареборисовскаго жителя Степана Бородавкина, пасека Краснаго атамана Федора Кириленка. По той же вышеписанной речке Жеребцу от устья и до верховья лесов и броду по смете будет верст на десять и больше. Да около той речки многия яружки, и санных покосов и земли и дикаго поля многое число, а рыбных ловель малое число. Да по осмотру ж явилось: на речке Красной урочище, у Малаго броду, построено село Красное, а в нем жителей Изюмскаго полку козаков 241 двор, да в том селе построена часовня. Да на той же речке Красной близ того села построена мельница Изюмскаго полку гороховскаго сотника Данила Быстрицкаго; да от того села вверх против речки Красной Изюмскаго полку козаков разных городов в Сватове-Пристани пасека сеньковских жителей Игната Константиненка, Ивана Степаненка, а по сказке их, что-де они тою пасекою владеют лет тридцать и больше; пасека сеньковскаго жителя сотника Семена Осипова, а по сказке его, тою пасекою владеет лет с двадцать и больше; пасека радковскаго жителя Павла Дябченка, а по сказке его тою пасекою владеет лет сорок и больше; а выше Кабаньева-Броду, в Сватове-Пристани и по Хариной Долине, их донских козаков поселения никакого нет. А от того Меловаго-Броду вниз по речке Красной распашною землею и санными покосы и рыбными ловлями и всякими угоды до Орловой пристани, версты на две, владеют Изюмскаго полку козаки, села Краснаго жителя, а от Орловой пристани по той речке Красной, до Кабанья-Броду, версты на три, владеют пахотною землею и санными и рыбными ловли и всякими угоды, новопостроеннаго козачья юрту Кабанья жителя, а в том новопостроенном юрте Кабаньем живут куренями русских людей человек с 50 и больше; а кто именно в том юрте живут, тех людей, они челобитчики переписывать не дали, А тот Кабаней юрт построен в прошлом 702 году. А по сказке сторонних людей и старожилов от Кабанья-Броду вниз по речке Красной до козацкого города Краснянскаго верст с 20 и больше; а которыя пасеки

по речке Красной ниже Кабанья - Броду цареборисовских жителей, и тех пасек они, донские козаки, описывать не дали...”

(Записки Одесского общества истории и древностей.- Одесса, 1844.- Т.1.- С. 352-372).

11. Відомості про м. Бахмут за 1726 р. в книзі І. Кирилова “Цветущее состояние Всероссийского государства” (22)

“Город Бахмут, построен был деревянной острог тому лет с 30 по причине, что чрез торского казака Бирюкова сысканы соляные воды, а в 710-м году на том месте учинена земляная фортеция. Стоит тот город подле реки Бахмута, а вокруг посаду с трех сторон зделан полисад, а с четвертую вал земляной.

Ныне воевода и комендант подполковник Никифор Львов, воеводская канцелярия, в которой по штату определено: канцелярист – 1, копиистов – 2, сторож – 1. Для письма крепостей писцов - 2, сторож – 1.

В Бахмуте гарнизонной 3-х ротной баталион. В нем полного комплекта: штаб-и обер-афицеров – 14, унтер-афицеров и рядовых – 474, неслужащих – 15, всего – 503 чел. Содержится тот баталион на соляных деньгах(23).

К сей же провинции присудственные города: Райгородок, Сухарев, Ямполь, Краснянской, Боровской, Старой Айдар, Новой Айдар...”

(Кирилов И.К. Цветущее состояние Всероссийского государства.- Москва, 1977.- С. 201-202)

12. Указ Правительствующего Сената о назначении пограничной межи между землями запорожских и донских казаков (30 апреля 1746 г.)

“Правительствующий Сенат приказали: понеже, как от Запорожского, так и от Донского войск на спорные места, кому оныя принадлежат, никаких письменных документов, как из рапорта подполковника Билса явствует, не объявлено, а на сказках от обеих сторон старожилов, старшины и казаков утвердится не возможно, того ради, чтобы впредь у них запорожцев с донскими казаками никаких уже споров и ссор не

происходило, отвести им ныне во владение земли и реки и лесныя угодья и велеть владеть, а именно: запорожцам от Днепра рекою Самарою, Волчими Водами, Бердою, Калчиком и Кальмиусом и прочими, впадающими в них речками и подлежащих к тем рекам косами и балками и всякими угодья по прежнюю 1714 года границу, которая и по последнему с Портою Оттоманскою розграничению, оставлены в стороне Российской империи; а от реки Кальмиуса Еланчиком, Крынкою, Миусом, Темерником, даже до реки Дону и всеми впадающими в них речками, балками, косами, и оных вершинами, и всякими угодья, состоящими по оному ж разграничению, владеть донским казакам. И для того быть между ими запорожскими и донскими казаками помянутой речке Кальмиус границею, а от вершины оной прямою чертою даже до прежней 1714 года Российской с Портою Оттоманскою границы учинить приличную межу и поставить грани. И при том им запорожским и донским старшине и казакам объявить с подписью, чтоб они, как рыбными, так и зверинными промыслами в водах, и в лесах, и в степях довольствовались теми им показанными местами без всякого спроса..."(24).

(Полное собрание законов Российской империи.- СПб., 1830.- Т. 12.- С.544-545).

13. Из указа Правительствующего Сената о создании Бахмутского конного казачьего полка (27 октября 1748 г.)

«Правительствующий Сенат, по доношению Военной коллегии, коим объявляет, что оной Коллегии определено для самого при Бахмуте пограничного места, при котором против того, как и при крепости Святыя Анны по пограничности ж содержится Азовский конной казацкий полк в числе 365 человек по известным тамошним пустым степям, от случающихся неприятельских набегов, невящую и твердую предосторожность иметь надлежит, особливо ж и для наилучшего порядка (как то, обретающимся ныне при крепости Святыя Анны казаков, кои наперед сего именовались разными званиями, от чего в командировании оных непорядки происходили, велено называть и писать по городу Азову – Азовскими казаками), бахмутских, торских и мояцких казаков от сего времени именовать, против Азовского казацкого полку, Бахмутским конным пол-

ком, и для того содержать оной полк в числе, кроме старшины, одних рядовых казаков 300 человек... В показанное трехсотное число рядовых казаков к имеющимся ныне наличным 254 человекам, 46 человек набрать тех же бахмутских, торских и мояцких казаков из казацких детей и свойственников к казацкой службе годных; и впредь убылые места людьми комплектовать из тех же казацких детей и свойственников, как и прочия казацкия команды, яко Чугуевской, Азовской полк, також гребенские и волжские казаки комплектуются. И оным бахмутским, торским и мояцким казакам наличному числу и кои в трехсотное число в комплект определены будут, жалованье до рассмотрения о всех нерегулярных войсках штата получать по прежним окладам их соляной суммы, откуда и ныне получают...

(Полное собрание законов Российской империи.- СПб., 1830.- Т.12.- С.912-914).

14. Опис Святогірського монастиря і містечок Маяки, Райгородок та Слов'янськ за Й. Гюльденштедтом (1774 р.)

Святогірський монастир

“...Правый берег Донца в этом месте очень крут и представляет меловой кряж вышиною сажней в 40. Сверху идет узкая очень крутая дорога к Донцу, на берегу котораго у подножия крутых гор лежит Святогорский монастыр. Монастырские владения, состоящие из двух церквей и дома, в котором живет архимандрит с остальными монахами, окружены четверугольной стеной, каждая сторона которой имеет шагов 60.

Над рекою в нескольких стах шагах выше монастыря меловой кряж образует несколько отвесных, голых, неровных пирамидальных вершин; оне являются почти самыми высокими во всем кряже и достигают сажень 30 над поверхностью воды. Между ними построена небольшая часовня, одна половина которой вырублена в меловом кряже, а другая – пристроена из кирпича. Около этой часовни в меловом кряже вырублены кельи и глубокие ходы. Кроме них, около церкви начинается подземный ход, по которому можно спуститься в нижний монастырь. Этот, вырубленный в меловом кряже, ход довольно крут и имеет сажень 200 длины. Наружный же ход из монастыря в верхнюю часовню еще круче.

До построения монастыря монахи находили убежище против нападений татар в подземных кельях. С тех же пор, как Федор Шиповский (Шидловский – В.П.), начальник Харьковского полка, построил около 100 лет тому назад монастырь, окруженный стеной, монахи находились в большой безопасности от татар. Около монастыря через Донец построен мост на сваях, имеющий около 33 саж. длины и незаливаемый водой...”

(Путешествие академика Гильденштедта.- Харьков, 1892.- С.33).

Маяки

«...Этот городок лежит на правом берегу Донца в низменности, окруженной отлогими холмами, имеющими саженой 20 вышины. Городок невелик и неправильно построен; он окружен сухим рвом и частоколом. Состоит приблизительно из 100 плохих домов, построенных на малороссийский лад. Жители принадлежат частью к Изюмской провинции Слободской губернии, частью к Бахмутской провинции Новороссийской губернии. К Изюмской провинции принадлежат 357 душ мужского пола, платящих подушную подать; из них набираются рекруты в Изюмский гусарский полк. К Бахмутской провинции принадлежат около 50 пикинеров и почти столько же однодворцев. У Маяков через Донец построен мост саженой в 50 длины...»

(Там же.- С.35-36).

Райгородок

“...В 10 верстах от Маяков вниз по Донцу, на правом его берегу, лежит городок Райгородок. Он немного больше Маяков. Построен же и укреплен, как Маяки. Населен он малороссиянами, принадлежащими к Слободской губернии...”

(Там же.- С.36).

Слов'янськ

«...Город этот лежит в ровной долине в балке, по которой протекает река Торец, в 2-х верстах на север от его лева-

го берега между пятью солеными озерами, окружающими город с запада, севера и востока; с южной и восточной стороны эти озера соединяются соленой речкой Калантаевкой. Эта речка берет начало в северо-западном углу города и принимает в себя воду из 4-х озер, носящих теперь следующие названия: Косое, Слепое, Старомайданное, Червонное и Кривое. Отсюда она течет сажень 400 на юг, затем почти 2 версты на восток, принимает канал, отводящий соленую воду из пятаго озера Маяцкаго, течет еще версту на ZO (юго-восток – В.П.) и впадает затем в Торец с левой его стороны, приблизительно в 6 верстах выше впадения последнего в Донец. Эта речка имеет всего несколько шагов ширины и теперь вследствие сухаго лета пересохла; сильно высохли и соляные озера, так что вода из них почти совсем не стекает в речку. В нескольких стах шагах влево от нея, между большим озером Маяцким и рекою Торцом лежит 8 небольших озер, которые теперь почти совсем высохли. Около них видна сухая каналобразная низменность, заливаемая весной Калантаевкой. Между озером Кривым и Калантаевкой расположено 6 небольших луж, отстоящих друг от друга на несколько шагов: оне представляют остаток колодцев, из которых здешние жители некогда доставали разсол и около которых производили выварку соли, бывшую прежде вольной. Колодцы, из которых теперь достается разсол, находятся на левом берегу речки Калантаевки в нескольких стах шагах ниже ея источника, между озерами Червонным и Старомайданным; их – пять... (далі подається опис колодязів, які були з'єднані між собою системою труб, по яких роп подавалася на сковороди до варниць; варниць було дві, кожна з соляним магазином, де зберігалася сіль – В.П.). Вместе с караульной и лесопильней они занимают продолговатый четырехугольник, имеющий около 120 сажень длины и около 45 саж. ширины, По углам он укреплен частью частоколом, частью земляными батареями.

Южная и западная стены укрепления соляных варниц составляют в то же время часть городского укрепления, имеющего около 1300 сажней в окружности. Оно неправильно и состоит частью из частокола, на болотистых же местах из рогаток. Во время настоящей войны построено несколько правильных земляных батарей и бастионов, работы над которыми еще не окончены. В укреплении находится около 40 пушек и 2 роты гарнизонных солдат. В крепостных верках

(стенах – В.П.) сделано четверо ворот: Бахмутския, Изюмския, Маякския и Солеварския... Большая внутренняя часть крепости затопляется весной сильно разливающимися озерами. Прежде после разлития в крепости на целый год оставались лужи, что делало город очень грязным, а воздух – нездоровым; теперь же все лужи засыпаны.

Прежде крепостные верки обнимали большее пространство; именно тянулись до восточной стороны озера Кривого, так что в них входили и старые колодцы. В центре в то время стоял так называемый замок, находящийся тепер в северо-восточном углу. Замок представляет четырехугольник приблизительно в 50 кв. саж., окруженный частоколом, а по углам имеющий батареи; в нем хранятся военные снаряды. Недалеко от замка стоит одна церковь, около главного колодца – другая. Домов в городе насчитывается около 150; все они очень плохо построены. Лавок немного; в них ведется мелочная торговля. На восток и на запад от укрепления лежат предместья, состоящие приблизительно из 200 домов. Крепость и гарнизон находятся под начальством коменданта, подчиненного киевскому обер-коменданту...

Жители – малороссияне. Большая часть их принадлежит к Изюмской провинции и подчинена магистрату. Некоторые присоединились к Луганскому пикинерному полку, следовательно принадлежат к Бахмутской провинции и находятся под начальством пикенерского офицера... Третью часть жителей составляют солевары: их насчитывается около 80 семейств. Принадлежат они к Бахмутскому ведомству соляных дел и находятся под начальством капитана, которому поручено надзор за здешним соляным производством, и который назначается соляной конторой.

Южную половину крепости окружает на некотором расстоянии старый земляной вал, составляющий продолжение уже не раз замечанного мною. Ров его обращен на юг. Вал этот начинается от правого берега Донца в 5-ти верстах выше Изюма. Идет несколько верст паралельно речке Голый Долине, сюда же приходит с западной возвышенности; направляется затем к левому берегу Торца, котораго и достигает в 2-х верстах на юг от крепости, и идет далее до Донца паралельно Торцу то по правую, то по левую его сторону.

Таким образом, этим рвом окружено пространство по правому берегу Донца, имеющее около 10 верст в ширину и 50 верст в длину. Вал этот не представляет сплошной линии, но часто прерывается лесами и балками... (мова йде про т.з. Торську укріплену лінію, про яку йшлося в описі Райгородка – В.П.).

В нескольких стах шагах на юг от соляных варниц вал пересекается каналом, имеющим 2 добрых версты длины, и проведенным от Торца к варницам. Ширина его около 2-х сажень. Проект этого канала, как говорят, был разработан покойным надворным советником Юнкером, чтобы привозить водой к самым варницам дрова из Торца, куда они сплавлялись из Донца. Но проект этот не был осуществлен: сооружение канала было прекращено вследствие угрожавшего наводнения города и соляных озер...

Тем же Юнкером были устроены вышеупомянутые колодцы, водоподъемные машины и соляные варницы...

Соляная варница Юнкера имеет около 24 сажень длины и около 4 сажень ширины. Высота стен ея около 8 футов, высота же крыши около 2 сажень. В одной из продольных стен сделано 3 двери обыкновенных размеров: одна дверь посреди здания, остальные две по бокам его на одинаковом расстоянии от средней двери и от концов здания. Между дверьми сделано по два окна, а между концами здания и крайними дверьми – по окну. Таким образом, всего 6 окон. В стене между каждыми двумя окнами футах в 6 от земли сделаны горизонтальные отверстия в 1,5 сажени длины и в полфута ширины. Против них в противоположной продольной стене сделаны отверстия сверху донизу также в 1,5 сажени длины. Эти отверстия в случае нужды могут забираться досками. Посреди поперечных стен варницы сделаны отверстия такой же величины. Против каждой двери продольной стены внутри варницы стоит каменная печь; таких печей три. По направлению ширины варницы они имеют 1,5 сажени, по направлению же длины ея только 6 футов. Снизу печи при каждой продольной стороне ея находится по 2 трубы, отстоящих друг от друга на 4 фута. 4 трубы каждой печи соединяются над печью в одну, идущую к крыше. Против каждой двух труб устроена топка, углубленная в землю на 3 фута; она одинаковой величины с солеварной сковородой, стоящей на ней, т.е. имеет 2 кв. саж. Топка имеет для вбрасывания отверстие приблизительно в 3 кв. фута, сделанное против отверстий печи и закрываемое железными дверцами; под дверцами топки нахо-

дится зольник. Топочная решетка сделана из кирпича. Бока топки закруглены и сверху плотно прилегают к солеварной сковороде; все щели тщательно замазаны, чтобы не терялся жар. Сковороды выкованы из листового железа; величина их около 2-х кв. саж., а глубина почти фут. Для того, чтобы они не лежали всей тяжестью на топке, они подвешиваются на 9 крюках, прикрепленных к дну сковороды и к поперечным балкам здания. В 3 футах над сковородой начинается труба, сделанная из тонких досок. Она выходит, немного суживаясь, на 2 фута поверх крыши и прикрывается особой небольшой крышей. По этим трубам поднимаются с поверхности сковороды водяные пары. Около каждой сковороды у продольных стен варницы стоит ящик приблизительно в 2 саж. длины, 3 фута ширины и 3 фута глубины, постепенно суживающийся к дну и имеющий посредине отверстие; этот ящик называется садовницей. В него сыпается с сковороды мокрая соль. Она лежит в нем 12 часов, до тех пор, пока не стечет вся жидкость, называемая старухой или коренным рассолом, в ящик, поставленный в землю под отверстием и называемый старушницей...» (26).

(Там же.- С.38 –44).

15. Ведомость, учиненная в Бахмутской управе благочиния, с которого времени город Бахмут возымел свое начало, кто оногo был основателем и имеет ли оный какия привилегии и герб и о прочем значит ниже, июля 20 дня 1786 г. (27)

1. Город Бахмут восприял свое начало по данной от его императорского великого государя и царя и великого князя Петра Алексеевича прошлаго 704 года, октября в 14 день высочайшей грамоте Изюмского полка полковнику Ф. Шидловскому о построении на реке Бахмуте острожка для убежища от нападения неприятелей при варении соли и с оногo времени начал устраиваться.

2. Основатель был онаго города того же полка полковник Шидловской, и по названию реки Бахмута дано нынешнее наименование Бахмут.

3. Привилегий особых по той императорской грамоте никаких не написано.

4. По состоянию в сем городе гарнизонного баталиона, хотя и есть на знаменах герб приличествующий сему городу по бывшему соли варению в соляных заводах, присланный Глав-

ным комисариатом из конторы прошлаго 1745 года сентября 11 дня при указе в тот баталион, но как на оной повеления ни-где не можно отыскать, то и присвоить городу того герба не почему, с которого и рисунок в копии препровождется.

5. Церквей: каменные соборная – 1, деревянных – 3.

6. Город разделяется на три квартала.

7. Публичных, построенных казенным коштом строений, принадлежащих городу – 5.

5. Партыкулярных, обывательских разного звания людей и чинов, живущих в городе – каменных – 1, деревянных – 583.

9. Фабрик в оном городе не имеется, кроме бывших соляных заводов с многими строениями, которые таковой соли варением с повеления Главной соляной конторы в прошлом 1782 году приостановлена, а материалы с публичного торга распроданы.

10. Разного звания людей и чинов, кроме воинских Бахмутского баталиона, живущих в городе граждан 960 мужчин и 845 женщин.

11. Живущие в городе купцы и мещане, другие сограждане торговлю производят во внутренних России городах.

12. Всякого года бывает два ярмарка: первый в день апостолов Павла и Петра, второй – в день Рождества Богородицы и продолжаются не более 3-х дней.

13. Других же редкосных и достойных внимания вещей никаких не имеется.

14. А сверх того крепостное земляное укрепление, со многими деревянными строениями, устроенное за неотысканием на то письменного доказательства, а по сказкам старожилы Бахмутского баталиона капитана Волынцева в 1710 году и вокруг города острожек, деревянный палисадник, коего числом деревянного строения - 15.

(Центральна наукова бібліотека НАН України ім. В.Вернадського. Інститут рукописів, Ф. 5, оп. 1, спр. 492.- А. 144. Друкується повний текст документа вперше).

ОПИСИ ОКРЕМИХ ПОСЕЛЕНЬ КІНЦЯ ХVІІІ СТ.

Город Бахмут

Дворов - 252, мужчин - 322, женщин - 295. Под усадьбами 174 дес. земли. Расположен по обеим берегам р. Бахмут на низком месте. Через реку два деревянных моста. В том городе публичные строения: земляной крепостной вал с бастиянами. При оном цитадель, в середине которой два земляные погреба (1-й - пороховой, 2-й - для денежной казны), магазин для хлеба (склад из запасом зерна - В.П.), цехгауз для хранения огнестрельного оружия и деревянные казармы. Из казенных строений в крепости находится комендантский дом, комендантская канцелярия, присутственные уездных судов места, деревянный амбар для соли, каменный погреб для денежной казны, купеческий деревянный гостиный двор, каменная соборная церковь о трех крестах, 2-е - деревянные. В предместии города деревянных церквей три...

В оном городе жители купцы имеют свой торг не на одном своем, но и в других городах разными шелковыми, шерстяными и пушными товарами, закупают разную скотину, а некоторые упражняются в хлебопашестве. Торговые дни в том городе бывают в воскресенье и пятницу. Ярмарков в городе два: 1-й - в День Петра и Павла, 2-й - в Рождества Богородицы, на которые прибывают с разных городов с товарами, пригоняют лошадей и рогатую скотину.

Градские женщины упражняются в домашнем рукоделии.

Водою тот город недостаточен, в рассуждении, что в Бахмуте вода соленая, жители пользуются водою из колодцев. Рыба в той речке ловится: щука, лины, караси, плотва...

Город Донецк

Дворов - 106, мужчин - 214, женщин - 215, усадебной земли - 50 десятин. Оной город по соединении Новороссийской по соединении с Азовской губернией при разграничении уездов в 1784 г. по высочайшему императорскому указу назначен вновь, а прежде именовался селом Подгорным. На правой стороне реки Северского Донца и озера Подгорного на возвышенном и ровном месте. В нем по новости публичных строений нет. Церковь - деревянная, Купечества по новости города нет. Жители упражняются в хлебопашестве.

Река Северский Донец в летнее время бывает от 6 до 15 футов. По ней в полуую воду могут ходить небольшие баржи с хлебом, пенькою, дегтем, горячим вином и прочими товарами. Также и лес доставлять можно в Черкасск, Нахичевань и Таганрог.

Город Мариуполь

Дворов - 601, мужчин - 1003, женщин - 910, усадебной земли - 285 десятин.

Сей город начат построением в 1780 г. по выходе из Таврической области греков. Лежит на берегу Азовского моря при устье Кальмиуса с правой стороны на возвышенном и том самом месте, где прежде был город Адомаха.

В том городе публичных строений: вал земляной обваленный, соборная деревянная церковь, приходских церквей 4 (3 каменные, одна - деревянная). Для греков по жалованной им привилегии особый суд. Ярмарков - 4: в октябре - 1-го, декабря - 6-го, апреля - 23 и июля - 22.

Жителей того города небольшая часть производят купеческий торг не в одном своем только городе, но и в других городах шерстяными, шелковыми товарами. Отъезды имеют в Таврию, закупают там шерсть и продают в Черкасском, Нахичевани и других окольных городах. Большая часть жителей упражняется в хлебопашестве.

По реке Кальмиусу судоходного ходу нет, кроме по Азовскому морю, но и по оному по причине мелководия близко к городу подходить нельзя кораблями, а только небольшими плоскодонными судами. На реке Кальце (Кальчике - В.П.) водяная мельница о двух поставах..., заведена сафьянная фабрика, а на морской косе имеются рыбные заводы.

Греческие селения: Сартана, Чермалык, Корань, Ласпа, Игнатьевка, Стыла, Каракуб, Бешев, 2 пустых дачи, Константинополь, Улаклы, Богатырь, Камара, 7 пустых дач, Керменчик, 1-а пустая дача, Гурзуф, Ялта, Чердаклы, М.Янисоль, Старый Крым, Мангушь (останнны доповнити...)

Город Славянск

Дворов - 526, мужчин - 442, женщин - 491, под усадьбами 350 десятин земли.

Расположен город на левой стороне Казенного Торца и по обе стороны р. Колонтаевки при соляных озерах.

В том городе публичные строения: земляной вал обветшалой из крепостным строением. В оном для хранения казны земляной погреб, цехгаузы для артллерии и снарядов. Церковь каменная соборная о двух престолах..., приходская - деревянная...

В том городе малой части купечества, торги имеют и в других ближних городах шелковыми, шерстяными товарами... Поселяне хлеб пашут и платят поземельный оклад. Женщины упражняются в домашнем рукоделии.

При городе кирпичный завод - 1, мельниц ветряных - 5.

Город Старобельськ в 1797 году при возвращении из Воронежской губернии в Слободско-Украинскую учрежден уездным городом из слободы состоящей в бывшем Беловодском уезде, называвшейся Старая Белая, которая до 1775 г. принадлежала к Слободско-Украинской губернии, а по последнему разграничению в 1802 г. паки поступил из Слободско-Украинской в Воронежскую губернию.

Сей город положение свое имеет на ровном песчаном месте при р. Айдаре по течению на левой стороне. До 1803 г. он имел совсем нерегулярной, а по высочайшей конфирмации плана на оной с сего времени начал строиться регулярно, разделяясь таковым образом, то есть составляет город, который и отделяется особо от пригородных его слобод ровом и интервалом с восточной от слободы Ерка...

Церковь в городе одна соборная во имя Покрова пресвятыя Богородицы, построенная в 1794 г. с двумя проделами на правой Николая Чудотворца, на левой - трех святителей. Казенные строения суть: деревянной корпус, в коем помещается уездной суд и казначейство, дворянская опека и нижний земской суд.

Обыкновенно торгуют купцы сего города мелочным красным товаром и железным. Ярмарки же бывают в году 4: 1-я - января 1-го, в день святого Василия Великого (по новому стилю 14-го - В.П.); 2-я - мая 9 (22-го) - в день Николая Чудотворца; 3-я - июня 29-го (июля 12) - в день святых апостолов Петра и Павла; 4-я октября, в день Покрова пресвятыя Богородицы, в кои съезжаются купцы из городов Тулы, Калуги, Орла, Ельца, Курска, Коломны, Лебедина, Бахмута, Харькова, Воронежа, откуда привозимы бывают товары шелковые,

пушные, сукна, и прочие мелочные, притом медные и железные и чугунные разного рода вещи. За всем сим пригоняют немало число лошадей, рогатого скота и овец с окольных помещичьих и казенных селений, которые здесь продаются.

Упражнение здешнего города жителей состоит по большей части в хлебопашестве и скотоводстве. Женщины упражняются в зимнее время в домашних рукоделиях...

Герб города Старобельска - конь в золотом поле во изображении того, что сей уезд изобилует конскими заводами...

Всего дворов 403, мужчин - 1531, женщин - 1483, под городом 102 дес. 1458 саж. Купцов 3-й гильдии дворов - 3, муж.- 6, жен.- 3; войсковых обывателей дворов 4000, муж.- 1521, жен.- 1478. Помещичьих крестьян великороссийских 4 и 2 (ХОДА.-Ф.24, оп.3, спр.19. – А. 1-5).

Слобода Маяки

На правом берегу Северского Донца... В ней церковь деревянная во имя Покрова пресвятой Богородицы. При слободе выстроены четыре ветряных мельницы казенных обывателей. Здесь же чрез реку сделан деревянной мост. В сей слободе в году один ярмонок - 1-го октября(по новому стилю 14 октября), на Покрова пресвятыя Богородицы, который продолжается 2 дни. На оной приезжают жители соседних селений с разными сельскими изделиями и продуктами, а из заштатного города Славянска купцы и мещане с мелким крашным товаром.

В слободе Маяках казенных обывателей: 623 муж. и 630 жен.
Помещичьих крестьян: капитанши Кошевской - 30 -" и 28 -"
поручика Кошевского - 10 -" и 11 -"
губернского секретаря Кошевского - 6 -" и 5 -"
Екатерины Кошевской - 7 -" и 6 -"

Слобода Райгородок с хутором Подымовским

Казенных обывателей и чрезполосных владельцев подпоручика Ивана Степанова сына Адамова. На левой стороне Торца.

В ней церковь деревянная во имя архистратега Михаила. При сей слободе вниз по течению Торца состоит несколько крестьянских усадеб помещика Адамова под названием деревни Райгородской. Здесь выстроен господской деревян-

ной дом. На означенной речке мучная мельница о 8-ми поставах, действующая во весь год, кроме полой воды. С ней помол собирается в год до 250 четвертей. Здесь же выстроена и винокурня о 2-х котлах, на коей высиживается вина (водки - В.П.) до 100 ведер.

Хутор Подымовский также состоит в самой слободе в двух усадьбах и заведений никаких не имеется.

Дача (земли - В.П.) той же слободы и хутора простирается по обе стороны Торца и Северского Донца. Под поселением - 308 десятин,

пашни - 4992 дес.

сенокосу - 4700 дес.

лесу - 2000 дес.

неудобий - 2813 дес.

Всего дворов - 258, мужчин - 1032, женщин - 1038, земли - 14813 дес.

(ГОХА.-Ф 24, оп.3,д.17.-А.75-76).

Село Прелесное, оно же и Веселое

Владение статского советника Василия Васильевича Бантыша. Лежит на правой стороне р. Сухого Торца при овраге Клиновом. В нем деревянная церковь во имя святителя Василия Великого, господской жилой дом. При нем регулярный сад, на означенной речке мучная мельница о двух поставах, действующая во весь год. Сверх оной выстроено еще три ветряных, с коих помольного хлеба собирается в году до 100 четвертей.

Дача же помянутого села простирается с правой стороны р. Сухого Торца.

В нем крестьян его Бантыша великоросов - 4 муж. и 1 жен.

его жены - 3 -" и 2 -"

дочери Елизаветы - 4 и 2

новороссийских оного ж - 373 и 380

Земли под поселением - 100 дес.

пашни - 3000 -"

сенокосу - 880 -"

лесу дровяного - 20 -"

неудобий - 400 дес.

Всего - 96 дворов, 384 муж. и 385жен., 4400 дес.

(Там же.- А.43-44)

Список скорочень

Асс. – ассесор
Вахм. – вахмистр
Ветр. – ветряная
Вин. – винокурня
Вод. – водяные
Гв. – гвардии
Гдн. – господин
Ген. –аншеф – генерал-аншеф
Ген. – м-р – генерал-майор
Ген.-поруч. – генерал-поручик
Дв. – двор
Дейст. стат. совет. – действительный статский советник
Дир. – директор
Живот. – животноводческий (завод)
З-д – завод
Земл. – земляные
Канц. – канцелярист
Кап. – капитан
Кирп. – кирпичный
Колл. – коллежский
Крест. – крестьяне
Лб.гв. сер. – лейб-гвардии сержант
Лошад. – лошадиный
М-ца – мельница
Надв. – надворный
Окл. – оклад
Паш. – пашня
Поддан. (под.) – подданный
Подп. – подполковник
Позем. – поземельный
Прап. – прапорщик
Прим. - м-р – прима майор
Пост. – постав (мельничный)
Пуст. – пустой (участок)
Регистр. – регистратор
Рег. – регулярный (сад)
Саф. – сафяновый
Секр. – секретарь
Сек. – секунд(- майор)
Серж. – сержант
Стан. – станица
Тайн. – тайный (советник)
Тит. – титулярный (советник)
Хут. – хутор
Эконом. – экономический, - ая (экономическая деревня)

Наукове видання

ПІРКО Василь Олексійович

ЗАСЕЛЕННЯ ДОНЕЧЧИНИ У XVI-XVIII СТ.
(КОРОТКИЙ ІСТОРИЧНИЙ НАРИС І УРИВКИ З ДЖЕРЕЛ)

Редакція авторська

Комп'ютерна верстка
Коректор

Ю. Думка
К. Саливон

Підп. до друку 7.04.2003. Формат 60x84 1/16. Папір офсетний. Гарнітура
Agial Суг. Друк різнографний. Ум. друк. арк. 11,6
Обл.- вид. арк. 7,9. Тираж 500 прим. Зам. 4-04.

Виданиче підприємство "Східний видавничий дім"
(Державне свідоцтво № ДК 697 від 30.11.2001.)
83086, м. Донецьк, вул. Артема, 45
тел./факс (062) 338-06-97, 337-04-80
e-mail: svdm@skif.net

Надруковано ТОВ "СВД "Меркурій"
(Державне свідоцтво № ДК 698 від 30.11.2001.)
83086, м. Донецьк, вул. Артема, 45

ДЛЯ НОТАТОК